

Fatih Yilmaz

Arş. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi

Yelkenlerden Süzülen Tanrısal Sözler: Denizci Kâhinler ve Kehanetleri

Çok tanrılı dinlerin neredeyse tamamına yakını yer kürenin oluşum sürecinde –yani Hellenlerin deyişiyle *kosmogonia*'da– suyun ve denizlerin rolünü yadsınamayacak bir özgünlük ve öncelik çerçevesinde açıklama eğilimindedir. Hellen yazılı geleneğinin ortaya çıktığı zamanlardan itibaren söz konusu olguları konu alan yazarlar ve düşünceleri ise sonraki kuşaklar için esin kaynağı olmuştur. Bunların başında Arkhaik Dönem'in Ionialı filozofu Thales bulunur: Kendisi dünyanın özünü (ἀρχή) anlamlandırma girişimlerinde hemen suya ilişkin fenomenleri ön plana çıkartır.[1] Bu düşüncenin hareket noktasında dünya üzerindeki okyanuslar ve nehirlerin etkisi olduğu kadar, insanın dünyadaki bireysel serüvenin başlangıcının suyla bağlantılı olması da muhtemeldir. Zira kişinin anne karnında amniyon sıvısı içerisindeki yaradılışı (ἀνθρωπογονία) böylesi bir düşüncenin art alanında gizli kalmış gibidir.

Sadece bu kadarıyla da sınırlı değildi; insanların dünyaya geldikten sonra yaşamlarını sürdürebilmesi için de su, olmazsa olmaz unsurlardan biriydi. Bu nedenle insanoğlu var olduğu andan itibaren kendisini tatlı su kaynaklarının yanı başında buluverdi. Yerleşik yaşama geçerek siyasi topluluklarını oluşturmasıyla birlikte, bu kez de ticari ve ekonomik gelişmeler insanların bakışlarını denizlerin ve nehirlerin aktığı yöne çevirmesini zorunlu kıldı. Bu nedenle özellikle Ege Denizi ve art alanındaki kıyılarda konumlanan liman kentleri Büyük Kolonizasyon hareketi sonucunda muazzam sayılara ulaştı. Öyle ki Klasik Dönem'in büyük filozoflarından Platon bu olayı *"... kısa sürede tıpkı bir havuzun kenarında yaşayan karıncalar ve kurbağalar gibi deniz kıyısına yerleştiklerini ..."* söyleyerek imgelemiştir.[2]

1 Arist. *Metaph.* 983b. Ayrıca bk. Arist. *Cael.* 294a. Diog. I. 27. Detaylı antik referanslar ve değerlendirmeleri için bk. Dürüşken 2001: 103-111; Çevik 2023: 38-49.

2 Plat. *Phdr.* 109b.

Antikite içerisinde hemen her toplum tarafından su ve denizlerin yaşam ile canlılığa sunduğu mutlak dinamiğin etiyolojisi onların tanrısal ve kutsala ait birer varlık olmaları yönünde kanaat elde edilmesine de yol açmıştır. Zira olumsuzluklardan korunmak isteyen modern teknolojiden yoksun antikçağ denizcileri için "*deniz acımasız ve seyrüsefer tehlikelidir*" «χαλεπὸν ἡ θάλαττα καὶ ἡ ναυτιλία ῥιψοκίνδυνον».[3] Hem canlarını hem de mallarını bu şartlar altında sınırlı imkanlarıyla korumaya çalışsalar dahi, tanrısal desteği kendileri için artı bir güvence olarak elde etmeleri hayati önem taşıyordu. Dolayısıyla denizlerde seyrüsefere çıkmadan önce yolculukla ilgili tüm detayların bilinmesi, olumsuz bir alamet beliriyorsa ona göre önlem alınması gerekirdi. Bu bağlamda farklı dinamiklerle yüzyıllar içerisinde çeşitlendirerek oluşturdukları sayısız efsanede saygı gösterdikleri tanrılar onların koruyuculuğunu üstlenmişlerdi. İnsanlarla tanrılar arasında kurulan iletişim geleneksel şekilde hemen hemen tüm sosyo-politik olay ve eylemde kendisini gösteren kehanet alma uygulamasıyla gerçekleşiyordu. Bu uygulamalar süreç içerisinde özellikle açık denizlerde ve liman kentlerinde farklı ritüeller eşliğinde canlı ve kesintisiz bir şekilde yaşatılmıştı.

Denizlerde gerçekleşen kehanet ve kâhinlik uygulamalarına ilişkin verilerin büyük bir kısmı tarihsel kayıtlardan çok Hellen efsanelerinde yer alır. Elbette az sayıda da olsa kurumsal ve bireysel kâhinlere ait örnekler bulunmaktadır. Bu bağlamda Hellenlerin denizler ve kâhinliğe ilişkin yaklaşımları, en iyi şekilde Marcus Terentius Varro'un dini alanda araştırma yaparken dikkate alınmasını öne sürdüğü *tria genera theologiae*[4] tanımlaması ile anlaşılabilir. Buna göre *mythikon* (μυθικόν), *physikon* (φυσικόν) ve *politikon*'dan (πολιτικόν) oluşan üçlü mekânizma uygulanması neticesinde efsanelerde yer alan kâhinler *mythikon*; tarihsel bağlamda kent kurumlarından bağımsız, ancak zaman zaman ihtiyaç halinde kamu yararına da çalışabilen ve kendi ekolleri çerçevesinde kehanet üreten kâhinler *physikon*; bir polis kurumunda, yani bir kehanet merkezinde yer alan kâhinler ise *politikon*'a dâhil edilebilir. Bu çalışma belirtilen kategori sıralamasını takip ederek temel örnekler üzerinden Arkhaik Dönemi'n başından Geç Antikçağa kadar uzanan efsanevi ve tarihsel denizci kâhinlere ilişkin genel bir görünüm sunacaktır. Bunun yanında balık kehanetleriyle ünlü Lykia Bölgesi'ndeki Sura kehanet merkezinin denizcilerle bağlantıları ele alınacaktır.

I. *Halios Geron* (Denizin İhtiyarı): Kapsayıcı bir Tanrı

Denizler ve kâhinlerle ilintili efsanelerde *Denizin İhtiyarı* (Yun: ἅλιος γέρων | Lat: senex marinus) olarak adlandırılan tanrısal bir varlık Arkhaik Dönem'de dahi Hellenlerin belleğinde çoktan yer edinmiş durumdaydı.[5] Buna rağmen çeşitli nedenlerle denizlerde kehanet arayanların ve özellikle denizcilerin danıştığı bu tanrının kökenini ve doğasını tam olarak tanımlayabilecek bilgilerden ne yazık ki yoksunuz.

3 Alkiphr. I. 3.

4 August. *Civ. Dei* IV.

5 Denizin İhtiyarı (ἅλιος γέρων) hakkında bk. Bouché-Leclercq 1879-1882: II. 261-265; Drexler 1890: 1821-1822; Kuruniotis 1893: 6-15; Friedländer 1912: 2267-2268; Luce 1922: 174-192; Kerényi 1951: 42-45; Nilsson 1955: I. 240-244; Glynn 1988: 409-410; Detienne 1996: 53-67; Ambühl 2004: 1115.

Bronz Çağı ve öncesine ait kadim tek bir tanrıyı mı karşıladığı, yoksa denizlerde yaşayan farklı kâhin tanrılar için kullanılan genel bir sıfat (*epitheton*) mı olduğu süregelen bir tartışma konusudur. Genel görüş Homeros ve öncesinde bu isimdeki bir tanrının var olduğu, ancak zamanla farklı coğrafyalarda ortaya çıkan aynı özelliklere sahip çeşitli yeni tanrılara yerini bıraktığı yönündedir.[6] Bu bağlamda özellikle Nereus, Phorkys, Glaukos ve Proteus gibi denizlerde seyrüsefer yapanların koruyucusu ve yol göstericisi konumunda olan tanrılar Denizin İhtiyarı sıfatıyla anılmışlardır. Bunun doğal bir sonucu olarak bazı yönlerden söz konusu tanrılar neredeyse aynı niteliklere sahiptir: İleride detaylıca ele alınacağı üzere onlara kehanet danışmanın zorluğu, dönüşümleri (*metamorphosis*), doğru ve yanılmaz kehanetleri söz konusu tanrıların ortak öğeleriydi. Buna karşın temel farklılıkları ortaya çıktıkları coğrafyaya ilişkindi: Phorkys Batı Yunanistan'da yer alan Ithaka kentinde, Glaukos Doğu Yunanistan'daki Anthedon'da, Nereus Ege Denizi etrafında ve Proteus Mısır'da yer alıyordu. Phorkys ve Nereus dünyanın oluşum aşamalarında var olan tanrılarken, Proteus zaman zaman efsanevi bir Mısır kralı ile özdeşleştirilmiş, aralarındaki en genci Glaukos ise fani bir balıkçı iken sonradan tanrılaştırılmıştır.

Denizin İhtiyarına sadece kendi adıyla hitap edildiği zamanlarda dahi, bu ifadelerin daima başka tanrılar için kullanılan ve kadim bir tanrıyı çağrıştıran genel bir sıfat olduğu düşünülmüştür. Bu durum bazı vazo betimlerinde ve yazılı kaynaklarda açıkça görülür: Olympia'da bulunan bir bronz kabartmasında Herakles'in balık kuyruklu bir tanrıyı alt ettiği tasvirinde doğrudan tanrının ismi Denizin İhtiyarı (ἅλιος γέρων) şeklinde belirtilir[7] (Fig. 1). Herakles ile savaşan bu tanrı ikonografik olarak Triton'a ya da daha büyük olasılıkla Nereus'e atfedilir. Bir diğer figürde sanatçı Kolkhos ürettiği bir Attika şarap testisinde Athena'nın doğumunda hazır bulunan eski bir deniz tanrısını Denizin İhtiyarı olarak ifade ederek tasvir eder; ancak buradaki tanrının da yine Nereus'i işaret ettiği düşünülür.[8] Antik kaynaklarda ise Homeros'ta görülen bu ifade Thetis'in[9] ve Nereidlerin[10] yaşlı babası Nereus için kullanılan bir tanımlama şeklinde kabul görmektedir. Buna rağmen Denizin İhtiyarı söylemini doğrudan Nereus'le özdeşleştiren ilk yazar Hesiodos olmuştur.[11] İki tanrı arasında görülen aynılaşma sürecinde bir başka örnekte Denizin İhtiyarı (Nereus) *"asil işler yaptığında düşmanın bile yürekten ve adilce övmesi gerektiğini"* buyuruyordu.[12] Diğer yandan Homeros tarafından aktarılan bazı satırlarda bu ifadenin Proteus ve Phorkys gibi farklı tanrılar için de bir *epitheton* olarak kullanıldığı görülür.[13]

6 K. Kuruniotis (1893: 6-15), ἅλιος γέρων ifadesinin bir zamanlar büyük bir tanrının özel adı olduğu, diğer tanrıların onu arka plana ittiği ve adının daha sonra bir sıfat olarak eklendiği şeklindeki yeni görüşünü ileri sürmüştür. M. P. Nilsson (1955: I. 241) ise büyük bir tanrının ortaya çıkması için adının kendine özgü olmasının bir önkoşul olduğunu dile getirir. Dahası hemen anlaşılabilir ve bilinen isimler inancın alt figürlerinin karakteristik özelliğidir.

7 Furtwängler 1880: 96-101; Luce 1922; Buschor 1941: 10-19.

8 Drexler 1890: 1181; Kuruniotis 1893: 12; Nilsson 1955: I. 242.

9 Hom. *Il.* I. 358; 538; 556; XX.107.

10 Hom. *Il.* XVIII. 141; *Od.* XXIV. 58.

11 Hes. *Th.* 234; 1003. Bu özdeşleştirmenin daha sonraki edebi kanıtları Pindaros'a yazılan bir *scholion*'da (*Pyth.* IX. 164) ve Lucius Annaeus Cornutus'ta (*Nat. Deo.* 23) bulunmaktadır.

12 Pind. *Pyth.* IX. 91-96.

13 Hom. *Od.* IV. 365 (Proteus); XIII. 96 (Phorkys).

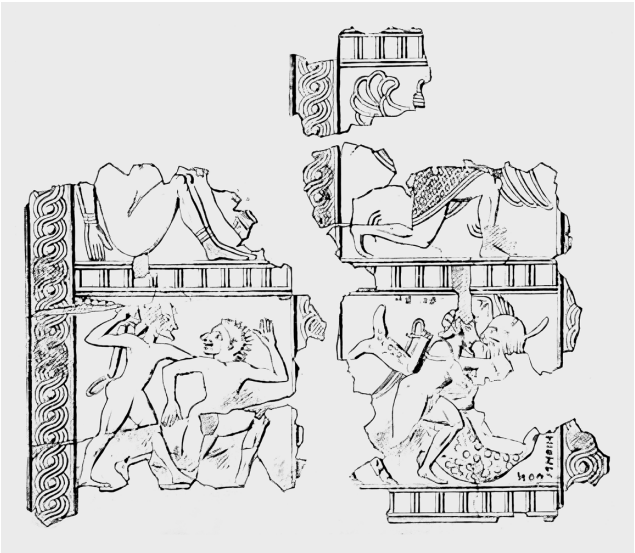

Fig. 1
Olympia'dan Bronz bir levha üzerinde Herakles ve Halios Geron. (Luce 1922: 183 fig. 7)

Denizin İhtiyarı için inşa edildiği düşünülen mabetler ve heykeller de yine henüz Antik Çağ'daki yazarlar tarafından dahi diğer deniz tanrılarıyla ilişkili görülmüştür. Esasen farklı coğrafyalarda karşılaşılan her bir yapı sadece birer kaynakta yer almış (ἅπαξ λεγόμενον) olması ve günümüzde de onlara yönelik herhangi bir arkeolojik kalıntı bulunmaması nedeniyle mahiyetleri son derece tartışmalıdır. İstanbul Boğazı'da (Βόσπορος) tanrı için inşa edilmiş bir tapınak olduğu söylenir: Dionysios Byzantios'a göre bu kutsal alan aynı zamanda halk tarafından Nereus, Phorkys ya da Proteus ile özdeşleştirilmektedir.[14] İberyalılar ise ona İhtiyar (γέρων) adıyla tapıyorlardı ve orada bir Glaukos Tepesi (ἄκρα Γλαύκου) bulunması nedeniyle de onu Glaukos ile ilişkilendirmişlerdi.[15] Pausanias, Gytheion'daki bir *İhtiyar Adam* kültünü yine Nereus'le özdeş kılar. Bununla birlikte MS II-III. yüzyılda muhtemelen bir denizcinin (ya da bir *phyle*'nin?) Dorylaion'da (Eskişehir) gerçekleştirdiği adağın kaidesine kazınmış iki mısralık vezinli epigramda tanrı da yer almaktadır: λαΐνεόν με τέχνασμα | ἐσορᾶς ἁλιῆα γέροντα· | θῆκε δὲ Ἀπολλωνὶς ἀνάθημα Ποσειδάωνι. *"Denizin İhtiyarı olan beni taştan bir sanat eseri olarak görüyorsun; Apollonis ise bu adağı Poseidon için sundu".* Burada diğer örneklerden farklı bir şekilde Roma imparatorları Traianus (MS 98-117) ve Maximinus Thrax (MS 235-238) dönemlerine tarihlenen Dorylaion sikkelerinde de görülen Tembris Nehri (Porsuk Çayı) ile bağlantılı bir nehir tanrısı olduğu değerlendirilmiştir.[16]

II. Nereus: Denizlerde Kâhin-Tanrı Arketipi

Nereus en eski kuşağa ait tanrılardan biridir. Hellenler, suyun vazgeçilmez doğası nedeniyle Pontos'u (Deniz) dünyanın oluşumunun erken evrelerine yerleştirmiştir. Hesiodos'a göre onunla Gaia (toprak) soyundan gelen ilk çocuk Nereus olarak adlandırılan bir deniz tanrısıydı.[17] Nereus aynı zamanda denizler ile kehanet ilişkisini kuran bir arketiptir.[18] Yukarıda belirtildiği üzere Homeros kendisine bu isimle değil, Proteus ve Glaukos'u da adlandırdığı gibi, Denizin İhtiyarı şeklinde sesleniyordu.[19] Bununla birlikte yazar aynı kitabının farklı bir bölümünde deniz tanrısı ile kehanet

14 Dion. Byz. 49

15 *Schol. Apoll. Rhod. argon.* V. 767.

16 Yazıt için bk. Merkelbach & Stauber 2001: III. 16/34/12. Sikkeler için bk. SNG Aulock 3564; SNG Münih, Phrygia 187.

17 Nereus isminin etimolojisine ilişkin genel kabul görmüş bir öneri yoktur. Bunun yanında isimde Hellence'de sözcüğü olumsuz anlama dönüştüren νη- ön ekinin bulunduğu ya da deniz ve onunla yakından ilişkili terimlerle bağdaştığı gibi çeşitli öneriler sunulmuştur. Detaylı etimolojik tartışmalar için bk. Nilsson 1955: I. 241; Merkelbach 1956: 289; West 1966: 232-234; Detienne 1996: 59-60; Beekes 2010: s.v. Νηρεύς, -έως; Tsantsanoglou 2015: 5-15.

18 Nereus'e ilişkin detaylı bilgi için bk. Bloch 1897-1902: 240-250; Herzog-Hauser 1936: 24-28; Buschor 1941: 28-41 ve 40; Pipili 1992: 824-837; Bremmer 1999: 620-621.

19 Hom. *Il.* II. 358; XVIII. 141.

ilişkisini kurarken; Nereus'in kızlarından, yani Nereidlerden biri olan tanrıça Thetis, oğlu Akhilleus'in yaşamına ilişkin kehaneti babasından aldığını belirtir. Buna göre MÖ XII. yüzyılın başlarında gerçekleşen yarı gerçek yarı destansı Troia Savaşı'nın baş karakteri Akhilleus'in ya uzun, mutlu ve gösterişsiz bir yaşamı olacak ya da insanlar tarafından asla unutulmayacak, nesiller boyunca konuşulacak ancak bunun bedeli olarak kısa ömürlü bir hayatı olacaktır.[20] Akhilleus'in hangi tercihte bulunduğu kendisi için burada okunan satırlarla açıktır.

Thetis'in bu kehaneti alabilmesi için kuşkusuz denizlerin derinliklerine inmesi gerekiyordu. Öyle ki Nereus özellikle Ege (Aigina) Denizi'nin engin derinliklerinde yaşıyor,[21] bu nedenle bazen Aigina, yani Ege olarak adlandırılıyordu. Verdiği kehanetler son derece kesin ve doğruydu, bu nedenle kendisine danışmak için çok sayıda girişim olmuş, ancak bunların çok azı başarıya ulaşmıştı. Kehanet sanatına ilişkin sarsılmaz nitelikleri nedeniyle Hesiodos onu dürüst (ἀληθής), yalansız/doğru sözlü (ἀψευδής) ve yanılmaz (νημερτής) olarak nitelemiştir.[22] Bu tanımlamalar oldukça güçlü bir hafızanın ürünüdür: Zira Hellen toplumunda aynı sıfatlara sahip olmakla övülen tanrısal bir güç daha vardı. O da Hellenlerin kehanetle ilişkilendirdiği, Titanlardan sonraki kuşağa ait Apollon'dur. Homerik İlâhiler'de kehanet tanrısı Apollon da bu sıfatlarla anılarak kendisinin en üst düzey kehanet sözüne sahip olduğu belirtilir.[23] Bu bakımlardan Nereus'in Hellenler nezdinde saygı duyulan ve değer gören yönünün ağır bastığı anlaşılır.

Nereus'in bilgeliğiyle bezenmiş kehanetlerine danışmak üzere ona ulaşmaya çalışanlardan birisi de yarı-tanrı olan güçlü Herakles'tir. Kendisi işlemiş olduğu cinayet üzerine girdiği arınma sürecinde, gerçekleştirmek zorunda olduğu görevleri yerine getirirken yolları Nereus ile kesişir. Hesperidlerin Elmaları'ndan toplamakla yükümlü olduğu bir görevde elma bahçelerinin yerini öğrenmek üzere Nereus'in

Fig. 2
MÖ VI. yüzyılın son çeyreği Atina Hydria'sında Herakles ve Nereus arasındaki mücadele.

20 Hom. *Il.* I. 352-354; 415-418. Akhilleus'in söz konusu kader seçimine ilişkin ayrıca bk Philostr. *Imag.* II. 2. 1.

21 Apoll. Rhod. *argon.* IV. 772; Stat. *Theb.* VIII. 478.

22 Hes. *Th.* 233-236. Homeros ve Hesiodos'un Nereus'e ilişkin yorum farkları için bk. Kuruniotis 1893: 8.

23 *h.Hom. Her.* (IV) 368-370.

kehanetine danışmak ister. Ancak bu talep kendisinin oldukça çetrefilli bir süreçten geçmesine neden olur. Nihayetinde Po Nehri civarında, Zeus ile Themis'in kızları olan Nymphelerin yerini söylemesi üzerine Nereus'e ulaşmayı başarır. Yine de tanrı önce suya sonra ateşe dönüşerek sürekli kılık değiştirmek suretiyle Herakles'ten kurtulmaya çalışır.[24] Herakles ise son hamlesinde yakalayıp ona sıkıca sarılır ve bahçenin yerini söylemeden de kendisini bırakmaz (Fig. 2). Nereus'in bulunduğu kehanete göre Herakles'in ne yapıp edip elmaları Atlas'a toplatması gerekiyordu. O da tanrısal ilhama gereken şekilde uyarak görevi yerine getirmiştir.[25]

Nereus'in ikonografisindeki genel özellikler diğer deniz-tanrılarıyla da benzerdir; kaşlarda, çenede ve göğüste saçların yerini alan deniz yosunları bulunur.[26] Attika vazo ressamları Nereus'in gövdesini uzun kıvrımlı pullu bir balığa benzer şekilde tasvir ederler (Fig. 3). Sakallı Nereus genellikle otoriteyi vurgulayan bir asa kullanır ve Nereidlerin eşlik ettiği yaşlı bir adam olarak tasvir edilir. Bazen bacakları yerine yılana benzer bir balık kuyruğuna sahiptir, ancak balık kuyruklu tanrılar Akhelous ve Triton'un aksine her zaman bir *khiton* giyer. Bazen de vücudundan bir aslan, geyik ve bir de yılan bulunan bir deniz tanrısı olarak görülür. Vergilius bu niteliklere üç çatallı mızrağı da eklemiş, böylece onu denizin daha sonraki bir temsili olan tanrı Poseidon ile özdeşleştirmiştir.[27] MÖ 175-151 yıllarına tarihlenen Pergamon Sunağı üzerindeki sahnelerde tanrı Nereus ve eşi Doris'in de yer aldığı deniz tanrılarına ilişkin tasvir-

Fig. 3
Kırmızı figür Attika Amphora'sı üzerinde Nereus, MÖ yak. 490. (Beazley Archive Database #201859)

24 *Schol. Apoll. Rhod. argon.* IV. 1396-1399b (= Pherekyd. *FGrH* III. *fgr*. 16a).

25 Herakles'in hikâyesinde Nereus önemli bir rol oynar. Bk. Hor. *Carm.* I. 15; Apollod. II. 5. 11.

26 Nereus'in ikonografisine ilişkin bk. Bloch 1897-1902: 240-250; Pipili 1992: 824-837.

27 Verg. *Aen.* II. 418.

ler bulunmaktadır (Fig. 4). Frizin sol köşesinde üzerindeki yazıttan tanınan Nereus durmaktadır.[28] Hemen önünde yılan bacaklı bir dev ile savaşan eşi Doris'e doğru bakarken, alnındaki derin oluklar, çatık kaşları ve yarı açık ağzı endişe ve konsantrasyonunu göstermektedir.[29] Yere kadar uzanan uzun kolsuz bir *khiton* giymektedir. Sarkan bir giysi sağ omzunun üzerinden bir broşla tutturulmuştur. Uzun dalgalı saçları ve gür bir sakalı vardır. Çizmeleri ve baş örtüsü balık derisinden yapılmıştır.

Nereus'e ilişkin tasvirler ve efsaneler bir kenarda tutulacak olursa liman kentlerinde kendisine yönelik tapılar ve mabetler de son derece sınırlı sayıdadır. Ne yazık ki herhangi bir epigrafik belge bulunamazken, sadece birkaç antik metinde ona yapılan belli belirsiz göndermeler bilinmektedir. Ovidius'un aktarımına göre bir denizci ağlarını kıyıda kuruturken yazara buradaki yapının ağır ahşaplardan inşa edildiğini ve eski bir korunun gölgelediği bu tapınağın tanrı Nereus ve kızları Nereidlere ait olduğunu söyler.[30] Pausanias ise Gytheion'daki bir İhtiyar Adam kültünü Nereus'le özdeşleştirir, ancak çok açık bir şekilde bu görüş yazarın kişisel yorumudur.[31] Zira kentle bağlantılı tanrılara ilişkin bilgiler verdiği satırlarda, Gytheion halkının denizde yaşadığını belirttiği ve İhtiyar Adam adını verdikleri kişinin Nereus olduğunu öğrendiğini ileri sürer. Kentlilerin bu ismi ise Homeros'tan aldıklarını dile getirir.

Kehanet tanrısına ilişkin bir diğer tapı noktası olduğu düşünülen yer İstanbul Boğazı'nın hemen kıyısında yer alır. Burası Arkheion'dan (Ortaköy) hemen sonraya

Fig. 4
MÖ 175-151 yıllarına tarihlenen Pergamon Sunağı üzerinde Nereus (sol başta).

28 *I.Pergamon* I. 87a.

29 Faita 2000: 219-220, kat. no. 31: panels 105-108.

30 Ovid. *Met.* XI. 361.

31 Paus. III. 21. 9.

konumlandırılır ve günümüzde en uç kısımda konumlanan Defterdarburnu'nda Denizin İhtiyarı için bir tapınak olduğu söylenir. Bu niteleme esasen Nereus'le birlikte birçok alternatif kâhine de atfedilmektedir.[32] Yine de buraya ait köken anlatılarında Argonautların seferiyle ilintili bağlantılar olduğu düşünülür: Efsaneye göre Nereus koloni kurmaya giden denizcilere, uykularında gördükleri bir rüya doğrultusunda Denizin İhtiyarına kurban vermeleri gerektiği kehanetinde bulunmuştur. Bu nedenle tanrı da halk tarafından kehanette belirtildiği üzere kurbanlarla onurlandırılmıştı.

İlk kuşak tanrılardan Nereus'e yönelik bu denli az tapının ve tapınağın bulunmasının başlıca faktörlerinden birisi de tanrılar arasındaki kuşak çatışmaları sırasında Zeus ve kardeşlerinin elde ettiği zaferdi. Zira Kronos'un başını çektiği ve Nereus ile Proteus'in de içinde bulunduğu Titan kuşağı Zeus tarafından tamamen devrilmişti. Buna karşın Nereus'e duyulan saygı her dönemde çeşitli şekillerde kendisini göstermiştir. Tüm yönleriyle olumlu izler bırakmış bir fenomenin çağlar sonra hâlâ halk nezdinde Poseidon'la birlikte en önemli deniz tanrıları arasında yer alması dikkate değerdi. Bir papirüs kaydına göre, Büyük İskender gerçekleştirdiği Doğu seferi sırasında, MÖ 333 yılındaki Issos Savaşı'nın hemen öncesinde, rakibi olan Pers gücü karşısında tanrısal desteği elde edebilmek adına Syria sahil kesiminde Thetis, Nereidler ve Nereus'e kurbanlar sunmuştur.[33]

Görünüşe göre MS I. yüzyıla gelindiğinde insanlar hâlâ Nereus'le ilgileniyorlar, ona ilişkin rüyalar görüyor ve bunları yorumluyorlardı. Daldisli ya da Ephesoslu Artemidoros *Oneirokritika* adlı rüya tabirlerine ilişkin kitabında bazı tanrıların farklı duyularla hissedilebileceğini, ancak deniz tanrıları Poseidon, Amphtrite, Nereus, Nereidler, Leukothea ve Phorkys'ün ise sadece düşünce gücüyle algılanabildiğini belirtir.[34] Başka bir yerde ise geçimlerini denizden sağlayanlar ve seyahat etmek isteyenlerin rüyalarında Poseidon'u, Amphitrite'yi, Nereus'i, Nereidleri ya da onların heykellerini görmesinin, yine bu tanrıların rahatsız edilmediklerini ve üzücü bir şey yapmadıklarını ya da söylemediklerini görmesinin iyiye yorulması gerektiğini dile getirir. Ancak tanrılar hareket ettiklerinde, rahatsız edildiklerinde, kötü bir şey söylediklerinde, yaptıklarında, acı çektiklerinde ya da tehdit ettiklerinde yukarıda bahsedilenlerin tam tersine rüya kötüye yorulmalıdır. Yazara göre bu şekilde tanrılar çoğu zaman gelecekteki bir depremi ya da kasırgayı önceden haber verirlerdi.[35]

Nereus ile aynı anne-babadan kardeş olan Phorkys ise yine Denizin İhtiyarı olarak anılan bir başka tanrıdır.[36] Kendisine Ithaka'da bir liman adandığı bilinir.[37]

32 Dionysios Byzantinos (49) kâhinin farklı alternatifleri arasında Phorkys, Proteus ve Semystra'nın babasını da anmaktadır.

33 *POxy.* 1798 (= *FGrH* 148 F 44 Col II).

34 Artem. *On.* II. 34.

35 Artem. *On.* II. 38.

36 Homeros (*Od.* I. 71; XIII. 96; 345) onu Denizin İhtiyarı olarak anar. Hesiodos (*Th.* 237) ise Pontos ve Gaia'nın çocuğu olduğunu dile getirir. Orpheusçu gelenek ise onu Okeanos ve Thetys'in en büyük çocuğu ve Kronos ve Rhea'nın kardeşi olduğunu ileri sürer (Plat. *Tim.* 40e). Ayrıca başka bir anlatı geleneğinde Forcis (Phorkys), Neptunus (Poseidon) ile Toosa'nın oğlu olduğunu belirtilir (Serv. a*d Aen.* V. 824).

37 Hom. *Od.* I. 71; XIII. 96; 345. Phorkys eskiden Atlas'la savaşırken ölmüş ve lavların içine atılmış bir Korsika kralıydı, bunun aracılığıyla Hesiodos ve Homeros'un bahsettiği tanrı haline gelmiştir. Pausanias (II. 21. 5) ise onun ölümünden sonra kızı Medusa'nın Libya'daki Tritonis Gölü kıyılarında yaşayanların hükümdarı olduğunu söyler.

Diğer Denizin İhtiyarları iyiliksever ve yumuşak başlı iken, Phorkys onlardan farklı şekilde deniz canavarlarının vahşi tanrısıydı ve çocuklarının doğasından da anlaşılacağı üzere deniz insanları için olumsuz sonuçlanan eylemlerde bulunurdu.[38] Kehanet sanatına sahip olmasına rağmen diğerlerine kıyasla bu özelliği ön planda değildi.[39] Nadir örneklerin birinde bir deniz canavarı (Ketos) akrep (alegorik bir şekilde Herakles kastedilmektedir) yutması nedeniyle derin acılar çeker ve babası Phorkys'ten kehanet bulmaya çalışır.[40] Yine de Proteus ve Glaukos gibi o da dönüşüm yeteneğine sahipti.[41] Phorkys antik mozaiklerde elinde bir meşale tutarken gri saçlı, balık kuyruklu, dikenli, yengeç benzeri derisi ve yengeç pençeli ön ayakları olan bir tanrı olarak tasvir edilir (Fig. 5). Efsanelerde genellikle diğer Denizin İhtiyarlarıyla beraber anılır. Örneğin Argonautlar seferleri sırasında, Iason'a koyunlarının en iyisini öldürmesini ve onu övgü dolu sözlerle tanrıya sunmasını isterler. Bunun üzerine Iason aceleyle bir tane seçer ve şu sözlerle dua eder: *"Ey tanrı, bu gölün sınırlarında bize göründün ister denizin habercisi Triton ol ister denizde yaşayan kızlar sana Phorkys ya da Nereus desin, lütfet ve eve dönüşümüzün yürek ısıtan bir şekilde tamamlanmasını sağla."*[42]

Sadece Phorkys değil, Nereus'in soyundan gelen ya da onunla ilişkili görülen birçok efsanevi kişilik de kendisinin kehanet sanatını benimseyerek ata mesleğini devam ettirmiştir. En başta kızları olan su tanrıçaları Nereidler ile kendisiyle zaman zaman özdeşleşen Glaukos'un Delos'ta ortak bir kehanet merkezi bilinir.[43]

Fig. 5
Geç Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait Akholla kenti Traianus Hamamlarından bir Mozaiğin üzerinde Phorkys (ortada). (Ulusal Bardo Müzesi, Tunus)

38 Kuruniotis 1893: 12.

39 Graves (2004: 160) bu yeteneği ile Phorkys'ün muhtemelen bir tohum-kâhini olabileceğini belirtir.

40 Lykop. *Alex.* 476-478.

41 Artem. *On.* II. 38.

42 Apoll. Rhod. *Argon.* IV. 1593-1594.

43 Arist. *frg.* 490R.

Diğer yandan Nereidler arasından Poseidon'un eşi olan Amphitrite'nin babasından kehanet sanatını öğrendiği söylenir. Henüz Antik Çağ'da son derece popüler olan bir hikâyeye göre bir keresinde uçurumdan atılan, ancak sevgilisi tarafından kurtarılan bir bakireyle ilgili kehanette bulunmuştur.[44] Euripides'in bir tragedyasında ise Helen karakterinin ağzından, olmuş ve olacak her şeyin Nereidler'den Psamathe'nin kızı Theonoe tarafından bilinebileceği, bu yeteneği atası Nereus'ten aldığı söylenir.[45]

III. Glaukos: Tanrıya Dönüşen Balıkçı

Efsanelerde sıklıkla anılmalarına rağmen Nereus'in soyundan gelenlerin kehanet alanındaki etkinlikleri çok geniş alana yayılmamıştır. Ancak onun sanatını etkin bir şekilde takip eden kişi Glaukos'tur. Zira Nereus her zaman kehanetleri bizzat kendisi insanlara iletmiyor, bu eylemi bazen onun kâhini olarak adlandırılan Glaukos yerine getiriyordu.[46] Nereus'ten bir kuşak sonra kendisiyle yakından ilintili görülen ve ismi açık mavi ya da ışıltılı anlamına gelen Glaukos da yine bir deniz tanrısıdır.[47] İkisinin kehanet alanındaki karakteristik güçleri neredeyse tamamen benzer özellikler taşıyordu. Bu nedenle de çoğu zaman tıpkı onun gibi Glaukos da antik yazarlar tarafından Denizin İhtiyarı olarak adlandırılmıştır.[48] Ayrıca denizcilikte o kadar üstün bir seviyeye ulaşmıştı ki, artık bir süre sonra ona Glaukos Pontios olarak seslenilmeye başlanmıştır.

Glaukos, bir kez annesinin karnından bir kez de denizin bağrından olmak üzere iki defa can bulur. İlkinde bir fani olarak dünyaya gelirken, ikincisinde tanrı vasfıyla ödüllendirilmiş olarak gözlerini açar. Yine de doğumuna ve ebeveynlerine ilişkin çok farklı anlatılar vardır. Özellikle MS III. yüzyılın başlarında yazar Athenaios farklı kökenlere ilişkin kendi çağına kadar yazılan tüm versiyonları toplamıştır. Bunlara göre bazıları babasının Kopeus, bazıları Euboia'nın kocası Polybos, bazılarıysa yine Anthedon veya Poseidon olduğunu ileri sürmüşlerdir.[49] Ayrıca Glaukos'un kendisi de yine başka bir kâhine Sibyl Deiphobe'nin babası olarak anılıyordu.[50] Bununla birlikte Hellas'taki

Fig. 6
Girit'teki Itanos Kenti Sikkeleri Üzerinde Glaukos. (Svoronos 1890: pl. XIX n. 7; Jentel 1988: 272 n. VII/1)

44 Plut. *Mor.* 984e (= Myrsilos *FGrH* 477 F14). Ayrıca bk. Bouché-Leclercq 1879-1882: II. 264.

45 Eur. *Hel.* 13-15.

46 Eur. *Or.* 364 (μάντις ve προφήτης); Apoll. Rhod. *argon.* 1 (ὑποφήτης); Glaukos'u yalansız tanrı Nereus'in kâhini olarak tanımlar. Esasen böylece Nereus'in kendi kehanet güçlerini ima etmiş olur. Glaukos'a ilişkin detaylı bilgi için bk. Gaedechens 1860; Drexler 1886: 1678-1685; Weicker 1910: 1408-1411; Will 1955: 188-191; Jentel 1988: 272-273; Corsano 1992: 11-36; Dillon 2017: 78, antik kaynaklar için ayrıca bk. 88 dn 157.

47 Hom. *Il.* XVI. 34. Nilsson 1955: I. 241; Scherf 2004: 868 s.v. 'Glaucus' .

48 Verg. *Aen.* V. 823; *Schol. Apoll. Rhod. argon.* II. 767.

49 Ath. *Deip.* VII. 295.

50 Verg. *Aen.* VI. 36.

Boeotia Bölgesi'nde yer alan Anthedon kentinde doğduğu neredeyse tüm anlatılardaki tek ortak söylemdi.[51]

Görünüşüne ilişkin bilgiler görece olarak iyi bilinmektedir. Yazar Philostratos'a göre tanrının fiziki yapısına ilişkin tasvir (Fig. 6) şöyle detaylandırılır:[52]

> *Sakalının bukleleri kabarıktır, ancak göze çağlayan pınarlar gibi beyaz görünür; saçlarının bukleleri ise ağırdır, denizden aldıkları tüm suyu omuzlarına taşır; kaşları gürdür ve sanki tekmiş gibi birleşmişlerdir. Kolu! Denize karşı egzersiz yaparak ne kadar güçlenmiş, sürekli dalgalarla savaşıyor ve yüzmesi için onları pürüzsüz hale getiriyor. Göğsü! Yosun ne kadar da gür bir örtü gibi üzerine yayılmış; hemen altındaki karnından itibaren şekil değiştiriyor. Glaukos'un vücudunun geri kalanıyla bir balık olduğu, beline doğru kaldırılıp geriye doğru bükülen kuyruğundan anlaşılır; kuyruğun hilal şeklindeki kısmı deniz mavisi rengindedir.*[53]

Ana çerçevesi çizilen bu betimlemeye diğer yazarlar da farklı özelliklerini dile getirerek katkı sağlarlar: Aiskhylos sakal ve bıyıklarının çok gür, Claudianus saçlarının gri, Statius ise saçlarının ve yüzünün deniz yeşili renginde olduğunu ekler.[54] Platon ise Glaukos figürünü ruhun çift yönlü yapısına ilişkin bir metafor olarak dile getirir.[55] Zira bedenin bir kısmı dalgalar tarafından koparılmış, sakatlanmış, ezilmiş ve her şekilde gölgelenmiştir, dahası deniz kabukları, deniz yosunu ve kayalardan oluşan birikintiler ona yapışmıştır. Böylece onu doğası gereği olduğundan çok daha vahşi bir varlığa benzetir.

Glaukos memleketi Anthedon'da bir fani ve dürüst bir balıkçı olarak yaşamına devam ederken, bir mucize sonucunda tanrısallığa ulaşır. Çeşitli versiyonlar olsa da memleketinde yetişen tanrısal bir ot türü ve denize atlayış temaları tanrılar katına çıkış sürecindeki tipik ögeleriydi. Athenaios'un Aleksandros Aitolos'a dayandırdığı bir söylentide tanrı Helios için ilkbaharda henüz işlenmemiş toprağın taşıdığı bir otu Glaukos'un yemesinin ardından deniz tarafından yutulduğu söylenir. Helios ise bu otun kendisini çeken atlarına yollarını yorulmadan tamamlasınlar ve yolculuklarının ortasında hiçbir sıkıntıya uğramasınlar diye doyurucu bir akşam yemeği olarak veriyordu. Samoslu Aiskhrion'a dayanan bir anlatıda ise söz konusu otları tanrı Kronos bu topraklara ekmişti. Ya da Ausonius'un dile getirdiği üzere onlar kâhine Kirke'ye aitti. Nikandros'un aktardığı farklı bir anlatı daha vardı: Glaukos bir keresinde Aetolia'da yüksek bir dağ olan Oreia'da avlanırken bir tavşan yakalamış, kovalamacadan sonra öldürme niyetinde olmadığı için baygın düşen tavşanı bir pınara götürmüş, tam son nefesini vereceği sırada etrafta yetişen otlarla onu ovalamıştı. Tavşan otun yardımıyla tamamen canlanmış ve Glaukos otun erdemlerini

51 Nilsson 1955: I. 240.

52 Philostr. *Imag.* II. 15.

53 Görünüşüyle ilgili daha fazla bilgi için bk. Vell. II. 83; Stat. *Silv.* III. 2; 36; Nonn. *Dion.* XIII. 73; XXXV. 73, XXXIX. 99; *Schol. ad Eurip. Orest.* 318; 364. Bıyıkları ve sakalının alt kısmı tüylüydü. Claud. *Rapt. Pros.* III. 12.

54 Aiskh. *frg.* 27; Stat. *Theb.* VII. 335; Claud. *Nupt. Hon. et Mar.* X. 157-158.

55 Plat. *Resp.* 611d.

Fig. 7
Akragas'tan bir vazo üzerinde Glaukos'un Poseidon ve Amphitrite tarafından deniz tanrıları arasına kabul edilişinin tasviri. (Luynes 1840: pl. XXI; Drexler 1886: 1679-1680 fig. 1)

öğrenmesinin ardından, onun tadına bakmış ve Zeus'in emriyle bir fırtına çıktığı sırada kendini denize atarak ilâhi bir deliliğe kapılmıştı.[56]

Pausanias ve Strabon'nun satırlarında ise özellikle Anthedon kıyı kentinde yerel bir simgeye dönüşen Glaukos'un sıçrayışı öne çıkar;[57] burada söz konusu otu yedikten sonra, tanrısallığını onaylarcasına bizzat isteyerek denizin derinliklerine ulaşmıştı, deniz tanrısı (*daimon*'u) o andan itibaren artık gelecekten haber veren bir deniz canavarı (*ketos*) haline dönüşmüştür.[58] Burada yaşayan yerel halk ise Glaukos'un tanrılaşmasını sağlayan sıçrayışın anısı vesilesiyle bu yere *Glaukos'un Sıçrayışı* (Γλαύκου πήδημα) adını vermişlerdir. Her ne kadar kendisi için Denizin İhtiyarı ifadesi kullanılsa da bu olay nedeniyle tanrıların en genci olarak kabul ediliyordu[59] (Fig. 7).

Farklı ve yaygın olmayan diğer bir efsanede ise onun tanrısal bir güce evirilme süreci Argo Gemisi'ndeki yolculuğuyla başlar. Öncelikle söz konusu gemiyi klasik anlatılarda belirtilen kahraman Argos'un değil, Glaukos'un inşa ettiği ve Argonautlara dümenci olarak da eşlik ettiği belirtilir.[60] Geminin taşıdığı yolcular Dioskouroi ve Herakles'ten, Aiakos'un ve Boreas'ın oğullarından ve o dönemde gelişen tüm yarı tanrıların çocuklarından oluşmaktadır. Geminin altına yerleştirilen omurga

56 Aiskh. *frg.* 28-29; Ovid. *Met.* XIII. 900; XIV. 74; Ath. *Deip.* VII. 295; Philostr. *Imag.* II. 15. Aus. *Mos.* 275-279 (Kirke'nin otları); Claud. *Nupt. Hon. et Mar.* X. 158; Nonn. *Dion*. XXXV. 72. Glaukos'a benzer farklı örnekler vardır: Amphiaraos ve Trophonios da bir fani olarak dünyaya gelmelerine karşın daha sonra tanrı-kâhin konumuna erişmişlerdir (Ovid. *Met.* XIII. 898-968; *schol. Lykoph. Alex.* 754.) Aiskhylos ise onun hakkında Glaukos Pontios adında bir oyun yazmıştı, ancak ne yazık ki günümüze bundan sadece birkaç fragman ulaşabilmiştir. Bunların ikisi de Glaukos'un yediği tanrısal otla bağlantılıdır. Aiskh. *Glaukos Pontios* (*TrGF* Snell *et al.* 1971-2004 III F25c-34). Galukos'un ölümüne ilişkin detaylı bir analiz için bk. Paladino 1978: 289-303.

57 Verg. *Aen.* V. 823; Strab. IX. 2. 13; Ovid. *Ib.* 554; Paus. IX. 22. 6-7; Philostr. *Imag.* II. 15; Serv. *ad Verg. Aen.* V. 823; Nonn. *Dion.* I. 111; X. 104-105, XXXV 73; XLIII. 389; *Schol. ad Eurip. Orest.* 318; *Schol. Lykop. Alex.* 754; *Schol. Plat. Resp*. 611d.

58 Ath. *Deip.* VII. 48; Claud. *Nupt. Hon. et Mar.* X. 158.

59 Claud. *Rapt. Pros*. III. 12.

60 Ath. *Deip.* VII. 295.

ise Zeus'in Dodona'daki kehanet konuşmaları için kullandığı eski bir ağaçtan inşa edilmiştir.[61] Deniz yolculuğunun amacı Kolkhis'te Helle'yi Phrikhos'la birlikte gökyüzünde dolaştıran altın postu bulmaktı. Iason, postu koruma görevini ve yolculuğun sorumluluğunu üstlenmesi nedeniyle geminin de komutanıydı. Tiphys, geminin dümencisiydi ve o zamana kadar güvenilmeyen bu meslek için yeterince cesur olan ilk insan olduğu söyleniyordu ve Aphareus'in oğlu Lynkeus pruvada görevliydi, ileriyi görmekte ve derinliklere bakmakta yetenekliydi; her zaman batık kayalıkları ilk fark eden ve ufukta belli belirsiz göründüğünde karayı ilk selamlayan kişi de o oluyordu.

Iason'un Tirenlere karşı yaptığı deniz savaşında yalnızca Glaukos zarar görmeden kurtulmuştur. Sonrasında denizin derinliklerine dalmış ve burada Iason dışında kimsenin göremediği bir yerde beklemiştir. Bu andan itibaren bir deniz tanrısı haline dönüşmüş ve Argonautların hizmetine girmiştir.[62] Argo gemicileri seyrüseferi sırasında ise Herakles için geri dönüp dönmeme konusunda tartışırlarken, bilge kâhin Glaukos okyanusun derinliklerinden görünmüş, kayıp kahramanla ilgili bir kehanette bulunmuş ve kahraman da bu tanrısal ilham doğrultusunda kurtarılmıştır.[63] Herakles'e yaklaşan ölümsüzlüğü, Kastor ve Polydeukes'e ise ileride Dioskouroi olarak adlandırılacaklarını ve ilâhi onurlar alacaklarını kehanet etmiştir.[64]

Glaukos, Argonautlara ilişkin başka bir anlatıda da yer alır ancak burada kehanet güçlerinin kullanıldığına ilişkin bir söylemde bulunmaz: Helle altın postun sırtından Hellespontos Denizi'ne düştüğünde, Nereid Kymothoe ve Glaukos yardımına yetişmişler ve Poseidon tarafından bir deniz tanrıçasına dönüştürülmesine vesile olmuşlardır.[65] Bu söylemlerde görüldüğü üzere denizlerdeyken Argonautların kehanet merkezlerine erişimi bulunmadığı için tanrılar gemicilere olağan görüntülerinin dışında farklı şekillerde rehberlik sağlamak zorunda kalmışlardı. Bu nedenle hem gemide farklı kâhinler bulunuyor hem de denizlerdeki kâhin tanrılar onlara farklı işaretlerle yol gösteriyordu. Bunun yanında bazıları Glaukos'un denizlerdeki kehanet gücünün, onun öğrencisi olarak anılan Apollon'unkinden bile daha büyük olduğunu söylüyorlardı.[66]

Kehanetleri dalgalar eşliğindeki büyük bir sıçrama şeklinde gerçekleşmektedir. Tanrısal sözler duyulduğunda balıkçılar gemilerinin ambarlarına inerek tütsü yakmakta ve tehlikelerden kurtulmaları için dua etmekteydiler. Dahası Glaukos'un yılda bir kez balinalar ve deniz canavarları eşliğinde tüm kıyıları ve adaları gezerek başlarına gelebilecek kötülükle ilgili her şeyi kehanet ettiğine dair yaygın bir inanış vardı.[67] Balıkçılar ve denizciler ona özel bir saygı gösterirler ve çok güvenilir

61 Philostr. *Imag.* II. 15.

62 Onun denize dalma/atlama hikâyesi, farklı geleneklerde çeşitli şekillerde değiştirilmiştir. Bk. *Schol. ad Plat. de Leg.* X. 611.

63 Apoll. Rhod. *argon.* I. 1310-1325; II. 766-768.

64 Diod. IV. 48. 6.

65 Val. Flac. *argon.* II. 585vd.

66 Verg. *Aen.* III. 420, V. 832, VI. 36; Ovid. *Met.* XIII. 904; Serv. *ad Verg. Georg.* I. 437; *Schol. Apoll. Rhod. argon.* I. 1310; Eustath. *ad Hom.* 271; Tzetz. *ad Lyk.* 753.

67 Paus. IX. 22. 6.

olduğuna inanılan kehanetlerini izlerlerdi. Glaukos ise dalgaların arasından yükselerek denizde yolculuk edenlere görünür ve gelecekleri hakkında kehanette bulunurdu.[68] Vergilius da benzer şekilde, mevsimsel hava koşullarının elverişli olması halinde limanda güvenli bir şekilde yaşayan gemicilerin Glaukos'a, Panopea'ya ve Melikerta'ya kıyı kesimlerinde adaklar sunduğunu belirtmektedir.[69]

Kronolojik bağlamda farklı dönemlerde gerçekleşen efsanelerde de tanrının adı sıklıkla geçmektedir: Troia Savaşı esnasında, Sparta'ya dönerken Malea'ya uğradığı bir zamanda, Glaukos dalgaların arasında Menelaos'a görünür ve Agamemnon'un ölümünü ona kehanet eder.[70] Hindistan seferinde ise tanrı Dionysos'a eşlik ederken rastlanır.[71] Athenaios'un aktardığı dizelerde ise Ialysos ve Dotis'in kızı Syme'yi alan Glaukos Asya'ya doğru gider ve Karia yakınlarında ıssız bir adaya yerleşerek buraya eşinin hatırasını yaşatmak için Syme adını verir.[72] Efsanelerdeki kâhin rolünün yanında kendisine yönelik sadece iki kentte tapım gerçekleştirildiği bilinir. İlki Ege Denizi'nin tam ortasında konumlanan Delos Adası'dır. Kendisinin burada Nereus'in kızları olan Nereidlerle paylaştığı bir kehanet merkezi kurduğu ve kehanetlerde bulunduğu düşünülür.[73] Bir diğer noktada ise İberyalılar ona İhtiyar (γέρων) adıyla tapıyorlardı. Ayrıca burada bir de Glaukos Tepesi (άκρα Γλαύκου) bulunuyordu.[74]

IV. Proteus: Bir Dönüşüm (*Metamorphosis*) Üstadı

Denizin İhtiyarı olarak adlandırılan son deniz tanrısı Nereus ve Glaukos'a birçok yönüyle benzer bir karakter olan Proteus idi.[75] Daha geniş bir perspektifle, denizlerin gelenekselleşen sembolü haline gelen tanrı tıpkı diğer ihtiyarlar gibi üç ayırt edici özelliğe sahipti:[76] Saygın bir yaşlılık, kehanet bilgisi ve polimorfik (çok formlu) değişken bir yapı. Böylece Herakles efsanesinde Nereus, Argonautlar efsanesinde Glaukos, Menelaos efsanesinde ise Proteus olmak üzere üçü de kahramanlara kehanet sanatlarıyla yardımcı olarak aynı rolü üstleniyorlardı. Ayrıca Glaukos ile aynı şekilde Proteus de gezintileri sırasında Dionysos'a eşlik ederken tasvir ediliyordu.[77]

Üstün bir kehanet yeteneğine sahip Proteus bilgisini açıklama konusunda ise isteksizdi. Bu nedenle onun kehanetine danışmak oldukça çetrefilli bir takım ön şartları yerine getirilmesini gerekli kılıyordu. Zira o farklı kılıklara bürünerek gelecek sorulardan kaçmaya çalışırdı: Su, ateş ya da vahşi bir hayvan da dâhil olmak üzere her şekle girebilen bir dönüşüm ustasıydı. Yaşamın temel arketipleriyle kurduğu bu ilişki *Orpheusçu İlâhi* 24'te özenle vurgulandığı üzere adının

68 Eur. *Or.* 362-365; Ath. *Deip.* VII. 295; *Schol Plat. ad Remp.* 10.611D. Ayrıca bk. Will 1955: 88-91.

69 Verg. *Geor.* I. 432vd.

70 Eur. *Or.* 360-369.

71 Nonn. *Dion.* XIII. 75; XLII. 478.

72 Ath. *Deip.* VII. 295.

73 Aristoteles'in bir fragmanına göre Delos'ta kehanet merkezi vardı (Arist. *frg.* 490R).

74 *Schol. Apoll. Rhod. argon.* V. 767.

75 Denizin İhtiyarı ifadesi için bk. Hom. *Od.* IV. 365; 384; 395; 401; 410; 422; 450; 455; 460; 465.

76 Weizsäcker 1902-1909: 3172-3178; Herter 1957: 940-975. Ayrıca Proteus hakkında detaylı bilgiler için bk. Rolet 2010.

77 Apollod. III. 5. 1.

πρώτος (ilk, birinci) sıfatına olan belirgin yakınlığını ortaya koymaktaydır. Ondan bir kehanet almak için ancak kandırılması gerekir; nihayetinde kehanet vermek zorunda kaldığı zamanlarda olağan görünümüne geri döner ve gerçek kehaneti dile getirirdi.[78] İlettiği sözcükler ağzından dökülür dökülmez denize tekrar dalarak gözden kaybolurdu.[79] Özellikle geçmiş ve gelecek hakkında bilgi sahibi olan tanrı birçok efsanede çeşitli kehanetleri terennüm ederken betimlenirdi.

Doğasından kaynaklanan dönüşümleri Proteus'in tüm varlıkların iç içe olduğu evrenin ilk dönemine aidiyetini yansıtıyor gibidir. Tanrının diğer belirgin özellikleri ise aile kökenlerinde ve gerçekleştirdiği bazı hizmetlerde açık bir şekilde tanımlanabilirdi: En karakteristiği tanrı Poseidon'a ait fokların ve de Amphitrite'nin sürülerinin çobanı olmasıdır;[80] ayrıca deniz tanrısı Eidothea'nın babası ve Poseidon'un hizmetkârıdır.[81] Denizde ve özellikle kıyılardaki kayaların gölgesinde uyurdu, deniz canavarları da etrafında uzanırdı. İnsanlarla temas halindedir ve himayesindeki deniz canlıları gibi amfibik bir yapıya sahiptir.[82] Bazen üst kısmı at, belden aşağısı ise balık olan Hippokamposlar tarafından çekilen bir arabada denizin içinden geçerken betimlenirdi.[83] Buna rağmen Nereus ve Glaukos gibi net bir tasviri bulunmaz, sadece denizin derin sularının renginde olduğu ve yaşlı olduğu dile getirilmiştir.[84]

Proteus'i Poseidon'un oğlu olarak kaydeden Apollodoros ve Lykophron'dan önce tanrının herhangi bir soyağacına aidiyeti bilinmiyordu.[85] Homeros'un *Odysseia* adlı eseri ve sonraki geleneğin büyük bir kısmında kökenleri çoğunlukla Mısır'la bağlantılıdır.[86] Neilos (Nil) Nehri'nden bir günlük yolculuk mesafesindeki Pharos Adası'nda ikamet eder, bu nedenle çoğu zaman Mısırlı olarak da adlandırılırdı.[87] Pharos Adası'ndaki deniz fenerinin Ptolemaios II Philadelphos Dönemi'nde (MÖ 282–281) dikilmesini kutlamak amacıyla Poseidippos tarafından Proteus'e ithafen kaleme alınan bir şiir, tanrının bu adayla olan sıkı bağının ayrı bir göstergesidir.[88] Euripides'in[89] ve bazı Hellen tarihçilerin hükümdar ve ölümlü statüsü verdiği Proteus'in farklı kültürlerde oluşan birden fazla kimliği bulunmaktadır.[90] Bunlar ağırlıklı olarak Mısır ile Yunanistan arasında gidip gelerek çeşitli coğrafi bölgelerde evrimleşmiştir. Örneğin Vergilius, onun ikametgahı olarak Pharos yerine Girit ile

78 Hom. *Od.* IV. 410; X. 455; Ovid. *Ars Am.* I. 761, *Fast.* I. 369; Philostr. *Vit. Apoll.* I. 4.

79 Hom. *Od.* IV. 570.

80 Hom. *Od.* IV. 411-413; Theokr. VIII. 52.

81 Hom. *Od.* IV. 386-387.

82 Hom. *Od.* IV. 400; Verg. *Geor.* IV. 395.

83 Verg. *Geor*. IV. 389.

84 Proteus'in fiziksel özelliklerine yönelik olarak bk. Ovid. *Fast*. I. 375 (sakal); Verg. *Geor.* 388; 451 (gözler); Ovid. *Fast*. I. 375 ve Hyg. *Fab.* 118 (ihtiyarlık).

85 Ps-Apollod. *bibl.* II. 5. 9; Lykoph. *Alex*. V. 125.

86 Hdt. II. 112-120; Eur. *Hel.* 1-15; Diod. II. 121; Ps-Apollod. *bibl.* III. 33. Ayrıca bk. Kuruniotis 1893: 13; Nilsson 1955: I. 240.

87 Hom. *Od.* IV. 355; 385.

88 Posidipp. CIV. (A).

89 Eur. *Hel*. 4-5; 60-63.

90 Hdt. II. 112-120; Diod. I. 62.

Rodos arasındaki Karpathos (Kerpe) Adası'ndan bahseder,[91] oysa yine aynı şair başka bir yerde Proteus'in Thessalia'da doğduğunu yazar.[92] Farklı bir anlatıda Proteus, Poseidon'un oğludur, zaman zaman bir Mısır kralıdır ve Telegonos ile Polygonos (ya da Tmolos) adında iki oğlu vardır.[93]

Hellenlerin tanrısı Proteus zaman zaman Troia Savaşı sırasında yaşamış Mısır kralı Ketes ile özdeşleştirilir.[94] Onun geçirdiği dönüşümlerin olağanüstülüğünü, Mısır hükümdarlarının başlarına aslan, boğa ve yılan postları, dahası çalılar, ateş ve güzel kokulu parfümler koymaları alışkanlığıyla açıklar. Modern mitograflar ise Hellen efsanelerini takip ederek Proteus'i denizin *antropomorfik* bir tanrı sembolü olarak görme eğilimindedir. Bazı araştırmacılar Proteus'in tarihsel anlayışına daha fazla vurgu yaparak onu Mısırlılar'ın *Prouiti* ya da *Prouti* 'si, yani Firavun'u konumuna eş değer görürler. Dolayısıyla temel olarak Hellenlerin Proteus efsanesi Fenike unsurlarıyla karışmış bir Mısır hikâyesi olarak değerlendirilir.

Muhtemelen diğerlerine kıyasla daha eski bir efsane geleneğinde Proteus'in anavatanı Trakya'daki Khalkidike'dir.[95] Buradaki anlatıda yine Proteus'in aslen Mısırlı olduğunu, ancak buradan Trakya'ya gittiğini ve orada Torone ile evlendiğini söyler. Ancak oğullarının yabancılara yönelik şiddet uygulaması nedeniyle, Poseidon'a onu Mısır'a geri götürmesi için dua ederler. Bunun üzerine Poseidon ise Kalkidike'deki Pallene kentinde yeryüzüne bir yarık açar ve denizin altındaki topraktan geçen bir geçitle onu Mısır'a geri götürür.[96] Bu bağlantı anlatıyı Klasik Dönem Atina'sında sergilenen tragedya oyunlarına kadar geriye götürerek Proteus özelinde iki uygarlığa ait ortak öğeleri de harmanlamıştır. Öyle ki Euripides'in metinleri bu bağlamda ayrı bir yazın ekolünü temsil eder: Yazarın *Helen* adlı oyununda Proteus'ten Mısır'da yaşayan onurlu ve dürüst bir kral olarak bahseder.[97] Burada Proteus, Troia Savaşı sırasında tanrı Hermes adına güzel Helen'i korur, çünkü Paris Troia'ya sadece onun bir illüzyonunu kaçırmıştır. Herodotos'a göre ise Paris, Helen'i Mısır'a getirmiş, ancak burada Proteus tarafından kovulmuş ve daha sonra Helen kocası Menelaos'a geri verilmiştir.[98]

Homeros *Odysseia* adlı eserinde, tanrıça Eidothea'nın yardımına gelip denizin yaşlı adamı olan babası Proteus'i yakalamasını ve ona danışmasını söyleyene kadar Menelaos'un adamlarıyla birlikte Pharos Adası'nda nasıl mahsur kaldıklarını anlatır.[99] Zira Proteus her gün fok sürüleriyle birlikte kıyıya gelir ve öğleden sonra burada uyurdu. Menelaos onu uykuya dalar dalmaz yakalamalı ve eski

91 Verg. *Geor*. IV. 387; krş Hom. *Il.* II. 676.

92 Verg. *Geor.* IV. 390.

93 Ps-Apollod. *bibl.* II. 5. 9; Tzetz. *ad Lyk.* 124. Yukarıda bahsedilen oğullarının yanı sıra Theoklymenos ve Theonoe de onun çocukları olarak adlandırılır: Eur. *Hel.* 13. Ayrıca eşinin ise Psamathe (Eur. *Hel.* 7.) veya Torone (Tzetz. *ad Lyk.* 115) olduğu söylenir.

94 Diod. I. 62.

95 Lykoph. *Alex.* V. 115-131; Kallim. *frg.* 254. 5; Verg. *Geor.* IV. 390-391; Konon XXXII; Apollod. II. 105.

96 *Eustath. ad Hom.* 686; Tzetz. *ad Lyk.* 124.

97 Eur. *Hel.* 1-67.

98 Hdt. II. 112-120. Ayrıca bk. Tzetz. *ad Lyk.* 112; 820. Irving 1990: 174-179, özellille 174-175.

99 Hom. *Od.* IV. 391-393; 468; 562-569. Krş. Verg. *Geor.* IV. 387vd.; Diod. I. 62; Ovid. *Met.* VIII. 730vd; *Ars Am.* I. 761vd; Hyg. *Fab.* 118; Ath. *Deip.* 345A; Nonn. *Dion.* I. 13vd, XLIII. 230vd.

haline dönene kadar bir dizi dönüşüm geçirerek ona tutunmalıydı. Böylece tanrı da Menelaos'a bilmek istediklerini söyleyecekti. Denizin derinlikleri Proteus için değil insanlar için gizli ve bilinemezdir, temel özelliği derinliklerin tanrısal ilhamını almak olan böyle bir tanrı ancak Menelaos'a gelecekle ilgili kehanetlerde de bulunabilirdi. Proteus'in kızı Eidothea, fok derilerinin altına Menelaos ve arkadaşlarını saklar, onlar da öğütlenerek yaşlı adamı yakalarlar. Proteus ise düştüğü bu zor durumdan kaçmak için sırayla aslana, yılana, leopara, yaban domuzuna, hatta suya ve ağaca dönüşür. Kaçma girişimleri başarısız olunca sonunda eski haline geri döner.[100] Onlara Menelaos'un adadan ayrılmak için yerine getirmesi gereken kurbanları, diğer Hellen kahramanlarının kaderlerini ve Menelaos'un sonunda Elysion'a gideceğini kehanet verir.

Proteus'in kehanetinin içeriğinde bir deniz kâhini olması nedeniyle, tıpkı Nereus'in Herakles ya da Triton'un Argonautlar için verdiği tanrısal sözlerin içeriğinde olduğu gibi bir rota çizmesi beklenebilirdi.[101] Ancak tanrının hikmeti denizcilik alanıyla sınırlı değil, çok daha engin bir yelpazeye sahiptir. Bir rota göstermek yerine, Menelaos'a eve çabucak dönmesini engelleyen faktörün etiyolojisini Zeus'e ve tanrılara karşı işlenmiş bir günah olduğunu açıklar. Ayrıca ona nihayetinde eve sağ salim döneceğini de bildirir. Menelaos'un isteği üzerine, diğer Akhaların kaderi hakkında bilgi verir ve bir kez daha Helen'in kocasının gelecekteki kaderi konusunda ısrar eder. Nasıl kefaret ödeneceğini anlatır ve aynı zamanda geçmiş ve gelecekteki olayları açıklar.

Tanrı diğer bir yönüyle en eski efsanelerde Poseidon'un bir tebaası olarak ortaya çıkar. Denizin tüm derinliklerine hâkimdir ve Poseidon'nun fok sürüsünü kontrol etmek için her öğle vakti denizden çıkan bir fok bekçisi olarak yaşar.[102] Anlatılarda Proteus ile fok arasında alegorik bir benzerlik kurulur. Fok hem morfolojisi hem de yaşam tarzı bakımından çoklu doğaya sahip bir canlıdır: Yüzgeçleri, bacakları olduğu kadar elleri ve ayaklarıdır. Aynı anda hem bir balık hem de bir dört ayaklıdır, ayrıca denize ve de karaya aittir.[103] Nazardan koruyan bir güç olarak görülür, vücudunun farklı kısımları tılsım görevi görebilir ve gemiyi koruyabilirdi. Aelianus'a göreyse foklar zararlı canlılardır, buna rağmen bir yönüyle de Proteus ile ortak karaktere sahip olduğunu belirtir: Foklar da kâhin-tanrı gibi öğle vakti karaya çıkıp uyurlar.[104] Homeros muhtemelen Menelaos'un hikâyesinde bu imgeyi Proteus'e atfen bilinçli bir şekilde kullanır: Böylece Proteus'in öğle uykusunda fok derilerinin altına gizlenen Menelaos ve arkadaşlarının kurnazlığı tarafından nasıl aldatılabileceğini açıklar.

Vergilius ve Ovidius MÖ I. yüzyılda Menelaos'un hikâyesini farklı bir efsanenin içerisine uyarlamışlardır. Buna göre ünlü arıcı Aristaios tüm arılarının öldüğünü ve peteklerinin yarı yarıya boş kaldığını görünce göz yaşlarını tutamamıştı. Annesi tanrısal Kyrene onun acısını zorlukla teselli edebildi. Ona kaybını nasıl hafifleteceğini

100 Verg. *Geor*. IV. 387-529. Ayrıca bk. Nilsson 1955: I. 240.

101 Apoll. Rhod. *argon*. IV. 1571-1620.

102 Hom. *Od*. IV. 365; 385; 400; Theokr. II. 58; Verg. *Geor*. IV. 392; Hor. *Carm*. I. 2. 7; Philostr. *Imag*. II. 17.

103 Plin. *HN*. XXXII. 144.

104 Ael. *NA*. III. 19; IX 50.

ve zararını nasıl geri kazanacağını bizzat Proteus'in kehanet edebileceğini anlattı. Ancak görünüşünü değiştirerek onu şaşırtmaması için iki elini güçlü zincirlerle bağlamasını da öğütledi. Bunun üzerine Aristaios kâhine yaklaşarak uyuyan yaşlı okyanus adamının gevşek kollarını bağlamıştır. Proteus sanatını icra ederek görünüşünü sürekli değiştirmiş, ancak kısa süre sonra olağan şekline geri dönmüştür. Sular yüzünden damlarken deniz mavisi sakalını kaldırarak *"arıları kurtarmak için bir çare mi arıyorsun? Bir öküz kurban et ve onu göm: gömülen, aradığın şeyi sağlayacaktır"* der. Çoban tanrısal emirlere uymuş ve kokar durumda bulunan öküz leşinden artık arı sürüleri fışkırır hale gelmiştir.[105]

Efsanelere yönelik sıkça felsefi eleştirilerde bulunan Platon, Proteus'in dönüşümlerine ilişkin yazıların, şair tarafından uydurulmuş şeyler olduğunu ileri sürer.[106] Stoacı felsefe ve mitlerin alegorik yorumları, Proteus figürünü ve onun dönüşüm yeteneğini evrendeki unsurların yaratıcı değişimlerini göstermek için kullanmıştır. Ancak MS II. yüzyılda yaşayan Samosatalı Lukianos kaleme aldığı '*Menelaos ve Proteus*' adlı metninde Proteus'in hem suya hem de ateşe dönüşebileceğini iddia ederek Proteus'in dönüşüm yeteneğini ironik şekilde uç noktalara taşır.[107] Bunun yanında yine Lukianos tarafından betimlenen hilekâr ve gezgin kâhin Peregrinus karakteri, efsanevi Proteus'in dönüşümlerini yansıtan bağımsız bir gelenek çizgisi oluşturmuştur. Peregrinus yaşamı boyunca bazen politeist bir tanrı veya bir kâhin, bazen tanrı İsa ile eş tutulan Hristiyan bir cemaat lideri ve son olarak bilge bir filozofa dönüşür. Nihayetinde MS 165 yılındaki Olimpiyat oyunlarında kendisini yakarak tanrısallığa eriştiği ileri sürülür. Geçirdiği dönüşümlerin neredeyse tümünde yeni bir isimle anılmıştır. Kendisine farklı kesimler, kâhin tanrıdan esinlenerek Proteus, ünlü filozoftan dolayı Sokrates ve Mısır kökenli efsanevi ateş kuşundan kaynaklı Phoiniks gibi isimler vermişlerdi.[108]

V. Denizcilerin Kehanet Yöntemleri ve Denizci Kâhinler

Denizlerde insanlara alametler sunan ve yukarıda belirtildiği üzere sayısı çok da fazla olmayan kâhin-tanrıların Hellen toplumu üzerindeki düşünsel yoğunluğu belirgin şekilde hissedilmektedir. Buna karşın Denizin İhtiyarı şeklinde anılan Nereus, Phorkys, Glaukos ve Proteus gibi tanrılar kehanetlerini fani insanlardan çok, doğrudan yarı-tanrısal ya da efsanevi kahramanlara iletiyorlardı. Öyle ki onlara danışmak insan doğasının ötesinde fantastik birçok eylemi gerçekleştirmeyi gerekli kılmaktaydı. Muhtemelen bu nedenle günümüze kadar ulaşmış ve onlara ilişkin tescillenmiş bir kehanet merkezi gün yüzüne çıkarılamamıştır.

Geleneksel olarak açık denizlerde yol alan gemileri ve denizcileri derin suların tehlikelerinden koruyan tanrısal ruhların varlığına inanılırdı. Bu nedenle geminin pruvasında ya da kıç tarafında bir tanrı heykeli ya da koruyucu totem temsil edilmekteydi. Yol göstermesi ve zarar görmesini engellemesi için geminin pruvasına

105 Verg. Geor. IV. 387 vd; Ovid. Fast. I. 363vd.

106 Plat. Pol. 381d. Ayrıca bk. Plat. Euthphr. 15d, Euthd. 288b, Ion 541e.

107 Ovid. Met. VII. 730-737.

108 Luk. *Peregr.* 1-45.

gözler boyanarak eklenirdi. Savaş gemilerinin pruvalarına süs boynuzları takılır ve gemiler denizciler için koruyucu özellikleriyle bilinen bir tanrının adını alırdı.[109] Böylece deniz tanrılarının da denizcilerle özel bir iletişim gerçekleştirmesi sağlanmaya gayret edilirdi. Tüm bunların yanında yolculuk öncesi ve esnasında tanrılardan bazı alametler alarak denizlerdeki bu belirsizlik kısmen de olsa yorumlanmaya ve ortadan kaldırılmaya çalışılırdı.

Troia Savaşı'nın ardından Hellen birlikleri memleketlerine dönüşü sırasında, Nestor kendilerinin Khios (Sakız) Adası'nın deniz kıyısına mı yelken açmaları gerektiği, yoksa buradan karaya doğru rüzgârlı Mimas'ı mı geçmeleri gerektiğine karar veremediklerini belirtir.[110] Bunun üzerine Tanrı'dan kendilerine bir işaret göstermesini isterler. Alametler onları çok daha tehlikeli bir rotaya yönlendirir ve denizin ortasından geçerek Euboia'ya (Eğriboz) gitmelerini emreder. Söz konusu duruma benzer uygulamalar günümüze ulaşmış en erken gemi batıklarında kendisini gösterir: MÖ XIII. yüzyıla tarihlenen Gelidonya Burnu gemi enkazında, tanrısal alametleri yorumlamak için kullanılan bir *astragalos* (eklem kemiği) keşfedilmiştir.[111] Bu, denizcilerin tanrısal rehberliği elde etmek için kullandıkları en işlevsel araçlardan biriydi. Dolayısıyla efsanevi, yarı-efsanevi kahraman kâhinler ile seyrüseferi esnasında her an tanrısal işaretleri yorumlayabilecek tamamen tarihsel nitelikteki kâhinler gemilerin içerisinde tüm mürettebat ve yolcularla birlikte yol alıyor olmalıydılar.

En ünlü gemi seyahatlerinden biri olan Argonautların seferinde de Idmon ve Mopsos adında iki kâhin Argo gemisinin içerisindeydiler. Bunlardan ilki kehanet sanatının özüyle uyumlu şekilde "*bilen*" anlamındaki Idmon ismine sahipti. Yolculuk sırasında öleceğini önceden bilmesine rağmen sefere katılmıştır. Bithynia'daki Mariandynialıların ülkesinde bir yaban domuzunun ısırması[112] sonucunda ya da bir hastalıktan[113] dolayı ölmüştü. Farklı bir anlatıda ise dönüş yolunda Herakleia Pontike'nin bulunduğu yerde yaşama veda etmişti.[114] Megaralılar ve Boiotialıların kendisine gösterdikleri saygı öylesine büyüktü ki mezarının yanı başında Herakleia Pontike kentini kurmuşlardı.[115]

Argonautların diğer kâhini Mopsos ise Dodona kehanet merkezinden gelmiş, nihayetinde Libya'da bir yılan tarafından ısırıldıktan sonra ölmüştür.[116] Apollon[117] ile Manto'nun[118] oğlu, sıklıkla Küçük Asya'nın ünlü kâhini Mopsos ile karıştırılmasına

109 Fenet 2016: 272-289; Brody 2021: 15.

110 Hom. *Od*. III. 173.

111 Bass 1961: 271, 1967: 133.

112 Apoll. Rhod. *argon*. II. 815vd; Apollod. I. 126; Sen. *Med.* 652vd.

113 Val. Fl. *argon*. V. 1vd.

114 *FGrHist* '*Herodoros*' 31 *frg.* LI; LIII.

115 Apoll. Rhod. *argon*. II. 846-849; *Schol. Apoll. Rhod. argon*. II. 845; *FGrHist* '*Promathidas*' 430 *frg*. III; Iust. *Epit*. XVI. 3. 4.

116 Apoll. Rhod. *argon*. I. 65-66; 79-81; IV. 1502-1521; Argonautlardan biri olmasına ilişkin ayrıca bk. *POxy.* 53. 3698. Mopsos'a ilişkin genel olarak bk. Barnett 1953: 140-143; Flower 2008: 43-45; Lane Fox 2008: 222-239; Oettinger 2008: 63-66; Dillon 2017: 64-67.

117 Strab. XIV. 5. 16.

118 Paus. VII. 3. 2.

ve birlikte anılmalarına rağmen Argonaut olan Mopsos ile aralarındaki bağlantı kesin değildir. Argo gemisinin denize indirilmesinin öncesinde kâhin Mopsos, mürettebatın lideri konumundaki Iason ve diğer denizcilerin yolculuğuna ilişkin kuşlar ve kutsal kuralar aracılığıyla olumlu kehanetler vermiştir.[119] Tanrı Apollon'un diğer tüm insanlardan farklı bir şekilde ona *ornithomanteia* adı verilen, yani kuşların uçuş yönleri ve ötüş şekillerini yorumlamasıyla kehanet verme sanatını öğretmiştir. Mopsos da hünerlerini denize yelken açmış Argo gemisinin kıç kısmındaki süslere tüneyen yalıçapkını (ἀλκυών) kuşu aracılığıyla sergilemiştir.[120]

Kritik zamanlarda kuşların ortaya çıkışı Hellen inanışında çoğunlukla ilâhi bir alamet olarak değerlendirilmiştir. Bir gemi denize indirilirken, yelkovan kuşu suyun derinliklerine dalıyorsa bu tamamen kötü bir alametin habercisidir; zira doğrudan bir çağrışım yoluyla gemi denizin derinliklerine batacaktır. Ancak aksine yükseklerde uçan şahin de hayırlı gemi yolculuğunun işaretidir. Ege Denizi'nden Mısır'a yelken açanların Trakya turnasını görmesinin ise yine iyi bir alamet olduğuna inanılırdı.[121] MÖ 357'de Syrakusa tiranı 2. Dionysios, bir kartalın korumalarından birinin mızrağını kapıp denize atmasının tanrısal bir alamet olduğunu düşünmüştü. Sarayında bulunan kâhinler de durumu şu şekilde yorumlamışlardı: Baş tanrı Zeus'in kartalı hem otoritenin hem de yönetimin sembolü olan mızrağı kapıp götürmüştü, dolayısıyla tanrıların en büyüğü onun tiranlığını yıkmayı planlıyordu.[122]

Kâhinlerin gemilerle denize açılma nedenleri ve kehanet verme metotları elbette kuşların hareketleri ve ötüşleriyle sınırlı değil; birbirinden farklı dinamiklere ve çeşitliliğe sahiptir. Örneğin Fenikeli bir denizci ileriki günlerde rüzgârların nasıl eseceğini tahmin etme kapasitesinden dolayı övülür.[123] Anlaşıldığı üzere günlük olarak rüzgârların hareketlerini tahmin edebilmek son derece hayatidir. Bu nedenle kâhinler bazı keşif ve askeri amaçlı gemi seyrüseferleri esnasında mürettebatın içerisinde en kritik noktadaki görevliler olarak yer alıyorlardı. Kartaca'dan Afrika'nın Atlantik kıyısı boyunca yapılan bir keşif yolculuğuna birçok kâhin götürülmüştür. MÖ V. yüzyılda Fenikelilere liderlik yapan Kartacalı Hannon, deniz kenarındaki bir burunda Kronos/Poseidon için bir tapınak kurmuştu. Bu eylemi tanrıya şükranlarını sunmak ve muhtemelen Hannon'un filosunun denizlerdeki güvenliğini sağlamak için gerçekleştirmiştir. Söz konusu keşif gezisi sırasında bir gün ıssız bir adaya çıktıktan bir süre sonra geceleyin gördükleri ışıklar ve gürültüler üzerine mürettebat içerisindeki kâhinler derhal bulundukları yeri tek etmeleri gerektiğini emrederler.[124]

Büyük İskender, Pers seferinin başlangıcında MÖ 334 yılında Asya topraklarına yelken açtığı sırada amiralin yerine geminin dümenine kendisi geçmiş ve Hellespontos (Çanakkale) Boğazı'nın ortasına geldiğinde Poseidon ve Nereidlere bir boğa kurban

119 Pin. *Pyth*. IV. 189-192 (... ὀρνίχεσσι καὶ κλάροισι θεοπροπέων ἱεροῖς ...). *Ornithomanteia* gibi geleneksel bir kehanet biçiminin kutsal kura (κλῆρος ἱερός) kullanımıyla bu şekilde yan yana getirilmesine benzer başka bir örnek bilinmemektedir. Ayrıca bk. Dillon 2017: 64-65.

120 Apoll. Rhod. *argon.* I. 1078-1089; III. 540-544.

121 Pos. *Ep*. 21; 23-24.

122 Plut. *Dion*. XXIV. 6-10. Konuya ilişkin ayrıca bk. Dillon 2017: 190.

123 Sil. Ital. *Pun*. XIV. 455-456.

124 Hannon *peripl*. XIV.

ederek altın bir kâseden denize bir içki sunusu dökmüş ve kurbana boğanın bağırsaklarından kehanet okunması eşlik etmişti.[125] Bir diğer örnekte Melqart/Herakles'e sunulan bir kurbandan okunan olumsuz bir alamet, Kartaca'dan Batı İspanya'daki Gades'e yapılan bir başka deniz seferinden geri dönülmesi için yeterli olmuştur.[126] Bununla birlikte Thasoslu Sthorys, MÖ 394/393 yılında gerçekleşen Knidos Deniz savaşının seyri hakkında verdiği doğru kehanetler vesileyle o dönemin en gelişmiş kentlerinden biri olan Atina'da vatandaşlık hakkı elde etmiştir.[127] Tanrısal ilhamı göz ardı etmenin ya da karşı gelmenin ise ölümcül sonuçları olabiliyordu: MÖ 249 yılında Birinci Kartaca Savaşı sırasında Romalıların, *augur*'lar tarafından verilen kehaneti dikkate almamaları büyük bir bedel ödemelerine yol açmıştı: Kâhinlerin tanrısal ilhamı elde edebilmek için kullandıkları civcivleri güverteden denize atmaları gereken noktada bu eylemi gerçekleştirmemeleri nedeniyle, gemileri oracıkta sulara gömülmüştü.[128]

Denizlerde tanrısal alametleri takip edebilmenin geleneksel yöntemlerinden biri de yıldızların konumuna bakmak ve hareketlerini takip etmektir. Denizciler için gece ilerlemek son derece korkutucu ve tehlikeli bir hal aldığında, kafalarını gökyüzüne çevirirler ve her an bir alamet elde edebilmeyi umarlardı. Homeros'un sunduğu en erken örnekte Zeus denizcilere bir alamet (τέρας) olması için kıvılcım saçan bir yıldız gönderir. Ancak bunun iyi bir alamet olup olmadığı, gözlemlendiği bağlama göre değişiklik gösterecektir.[129] Bir başka anlatıda Sparta amirali Lysandros'un MÖ 405 yılında Çanakkale Boğazı'ndaki Aigospotamos'ta Atina donanmasına karşı yelken açmasının ardından, tanrılar Dioskouroi'un (Kastor ve Polydeukes) ikiz yıldızlar olarak geminin iki yanında belirdiğine ve zaferin bir göstergesi olarak dümen kanatlarının üzerinde parladığına inanılmıştır.[130]

Açık denizde yelken açmış kişilerin bir kısmı ise gelecekten haber alabilmek için istihareye yatıyordu. Rüyalarında gördükleri görüntüleri tabircilere yorumlatarak başlarına gelecekleri önceden haber alabilmeyi ümit ediyorlardı. Bir denizci yolculuğu devam ederken rüyasında gemi kazasına uğrayacağı ve yaşamının sona ereceğini görmüştür. Gerçekten de ilâhi kader gerçekleşmiş, ertesi gün gemi denizin derinliklerine batmıştır.[131] Denizci bir toplum olmaları nedeniyle Hellenlerin doğrudan deniz yolculuklarıyla ilgili rüyalar görmeleri ve bunları yorumlatmaları son derece yaygındı. Antik Çağ'daki ünlü rüya tabirleri kitabının yazarı Artemidoros deniz seyrüseferleriyle ilgili rüyaları bir araya getirerek anlamlarını değerlendirmiştir.[132]

125 Arr. *Anab.* I. 11. 6. Ayrıca Büyük İskender'in yaşamına ve başarılarına ilişkin bir antikçağ romanında büyücü Nektanebo, kralın babası Philippos'a bir rüya taşıması için bir deniz şahini göndermiştir (*Aleks. Rom.* I. 8). Deniz şahini için krş. PGM IV. 210. Ayrıca bk. Stoneman 2011: 106.

126 Strab. III. 5. 5.

127 Vatandaşlık hakkı elde etmesine ilişkin bk. IG II² 17. 26-29. Thasoslu Sthorys hakkında bk. Kett 1966: 67-69; Osborne 1981: 41-43; Roth 1982: 283.

128 Flor. *epit.* I. XVIII. 29.

129 Hom. *Il.* IV. 75-77.

130 Plut. *Lys.* XII. 1. Dioskouroi'un gözükmesinin iyi bir alamet olarak algılanmasına ilişkin bk. *h.Hom. Dios.* 6-17; Alkiphr. F34; Plat. *Euth*. 293a; Diod. IV. 43. 1; XVI. 66. 3-4; 79. 4; Hyg. *Astr*. 2. 22. Ayrıca bk. Renberg 2017: 187.

131 Artem. *On*. I. 2. Ayrıca bk. Dillon 2017: 277.

132 Artem. *On*. II. 23.

Buna göre bir kişinin rüyasında denize yelken açması ve iyi bir seyahat geçirmesi iyiye yorulur, ancak fırtınaya yakalanmak kötüye ve tehlikeye işaret eder. Bir geminin alabora olmasını ya da kayalara çarpıp parçalanmasını görmek ise başkaları tarafından zorla tutulanlar ve köleler dışında herkes için kötüye yorulurdu. Zira kaza yapmış bir gemi köleler için onları alıkoyan kişilerden kurtulmalarını temsil eder. Büyük ve yük içeren bir gemiyle yola çıkmak her zaman daha iyiye alamettir, çünkü küçük gemiler, iyi yolculuk yaşansa bile, her zaman iyi sonuçlar getirmez. Rüyada denizde seyreden ve iyi bir yolculuk geçiren gemileri karadan izlemek herkes için iyidir. Limanlar ise tüm demirleme yerleri gibi her zaman dostları ve hayırseverleri ifade eder.

Lydia'daki Daldis kentinde Secundilla adında bir kadın ise gördüğü bir rüya neticesinde derin denizlerde boğulmuş eşi için bir mezar yaptırmıştır: [Σ]ẹ̣κουτίλλα κατὰ | ὄνειρον. | Καλλίνικος κεῖ<μα>ι | ἐν δροσεροῖς, || ἐν ὄχλοισι δ' ἀνίκητος ἁλμυρ[οῖ]ς. *"Secundilla rüya uyarınca (bu mezar stelini dikti). (Ben) Kallinikos yatıyorum serin (sular) içerisinde, yenilmez (biri olarak) yüce denizlerde."*[133] Kallinikos bir akrabasına, muhtemelen kendi eşi olan Secundilla'ya rüyasında görünmüş ve mezar taşının dikilmesiyle saygılarını sunmasını istemiş olmalıdır. Denizci eşleri için de gerçekleşen böylesi trajediler son derece yaygın olmalıdır. Dahası Delos'ta da sadece denizci kocalarını bekleyen kadınların tapım gösterdiği bir merkez olduğu tahmin edilmektedir.[134] Burada Brizo adındaki tanrıça inkübasyon (istihare) aracılığıyla rüyalarda kehanet vererek alametleri açıklıyordu. Adı uykuya dalmak anlamına gelen βρίζειν fiilinden türeyen tanrıça için Deloslu kadınlar tarafından her türlü güzel şeyle dolu kayıklar sunuluyordu. Buna karşın kutsal bir yasa gereği (*lex sacra*) kendisine balık adanması yasaklanmıştı. Ona iyi olan her şeyi bahşetmesi ve özellikle de gemileri koruması için dualar ediliyordu.[135] Brizo'nun denizcilikle olan ilişkisine ve kâhinlere sıkça yöneltilen, yaklaşan bir yolculuğun güvenliği hakkındaki sorular nedeniyle Brizo'nun denizcilikle ilgili kehanetlerde uzmanlaşmış olduğu değerlendirilmektedir. Muhtemelen sadece kadınların sunularda bulunması onların daha çok denizcilerin eşleriyle bağlantılı görülmesine neden olmuştur; daha çok eşlerinin eve dönememesinden ve denizlerde kaybolmalarından endişe duyan kadınlar tanrıçaya da sunularda bulunuyor olmalıydı.

Kuşkusuz sadece denizde değil henüz limanlardan ayrılmadan önce kehanete danışmanın da içerisinde bulunduğu birçok eylem gerçekleştirerek ciddi bir hazırlık yapılıyordu. Plutarkhos, en üst düzeyde başrahip olarak görev yaptığı Delphoi'da kişilerin kâhine sordukları soru türlerinden de bazı örnekler sunar. Bunlar arasında *"maddi bir kazanç sağlayıp sağlayamayacakları, evlenip evlenmeyecekleri, denize açılıp açılamayacakları, çiftçilik yapmanın, yurtdışına gitmenin kendi yararlarına olup olmayacağı"* gibi sorular en yaygın olanlarıydı.[136] Bununla paralel bir şekilde Dodona ve Delphoi gibi pek çok kehanet merkezinde denizcilerin bu sorularına yönelik metinler

133 TAM V/l. 661; Merkelbach & Stauber 1998: I. 04/08/01.

134 Renberg 2017: 318-320

135 Ath. *Deip.* VIII. 335; Hesych. s.v. 'Βριζόμαντις'; Eustath. *ad Hom. Od.* II. 23.12-20.

136 Plut. Mor. 386c.

epigrafik verilerle doğrulanmaktadır.[137] Diğer yandan o dönemden günümüze kadar ulaşan taş üzerine kazınmış farklı türdeki metinler de bu olguyu belgeler nitelikte-dir. Denizciler özellikle gemilerin geçmesi için en zorlu yerlerde iyi bir seyrüsefer (εὔπλοια), hatıra (μνησθῇ) ve geri döndükten sonra da şükran (εὐχάριστος) yazıt-ları yazdırıp tanrılara seslenerek onlara karşı minnetlerini belirtiyorlardı.[138] Sahil kentlerindeki tapınaklarda ise deniz yolculuklarının selameti için denizciler tara-fından koruyucu tanrılara kürek, çapa, model gemi gibi birçok adak sunuluyordu.[139]

Bu bağlamda denize yakın ya da hemen denizin yanı başında yer alan kehanet merkezleri ulaşılabilirlikleri nedeniyle denizciler için öncelikli konumda bulunmak-taydı. Roma imparatoru Vespasianus'un (MS 69-79) oğlu Titus benzer şekilde Syria seyahati sırasında Kıbrıs'taki Aphrodite tapınağını ziyaret ederek buradaki kâhin-lere danışmıştır. Tacitus'a göre tanrıçaya bağlı kâhinlerin uyguladığı hayvanların iç organlarını gözlemlemeye yönelik kehanet bilimi ve sanatı onun tapınağının ku-ruluşundan sonra Kilikia'dan Tamiras tarafından buraya taşınmıştır.[140] Bu nedenle tapınağın kurucusu olan Kinyras'ın ve de kehanet uygulamalarını buraya getiren Tamiras'ın soyundan gelenlerin kutsal törenlere başkanlık etmesi kararlaştırılmıştır. Ancak sadece Kinyras'ın soyundan olanlar burada kehanet verme yetkisine sahip olabilmiştir. Titus ise tapınaktaki hazineleri, krallar tarafından verilen armağanla-rı ve Hellenlerin eski dönemlere atfettikleri diğer tüm her şeyi inceledikten sonra, kâhine ilk olarak deniz seyrüseferi hakkında sorular sorar. Buradaki rahip Sostra-tos'tan aldığı olumlu kehanetler doğrultusunda yolculuğuna devam etmiştir.[141]

VI. Sura Kehanet Merkezi: Denizcilerin Kullandıkları İşlek Bir Durak

Kökenlerinin yine Kilikia'da bulunduğu düşünülen ve Hitit-Luvi geleneğine kadar uzandığı tahmin edilen denizlerle ve denizcilerle ilişkili bir kehanet merkezi de Ly-kia'nın güneyinde konumlanan Sura'da bulunmaktaydı. Tanrı Apollon'un buradaki *ikhthyomantik* merkezi, balıkların ve diğer deniz canlılarının türlerine ve hareket-lerine göre kehanet verilmesi ile ünlüydü.[142] Lykia'nın merkezindeki *metropolis*'i Myra'nın 4 km güneybatısında yer alıyordu.[143] Antik Çağ'da dahi karadan ve deniz-den kolayca erişilebilir bir konumdaydı. Roma İmparatorluk Dönemi Lykia'sının yol kılavuzu *Stadiasmus Patarensis*'e göre, Kyaneai ile Myra arasındaki yol üzerindedir, ayrıca Doğu Akdeniz deniz ticaret hattındaki en uğrak limanlardan Andriake'nin

137 Dodona: Eidinow 2007: 72-114. Delphoi: Fontenrose 1978: 294, Q278; 373, L247; 382, L273; 383, L274; 389, L296; 408, L164.

138 Euploia yazıtlarına ilişkin katalog için bk. Sandberg 1954. Ayrıca bk. Heliod. *Aith.* IV. 16. 8.

139 Brody 2021: 9.

140 Tac. *hist.* II. 2-4.

141 Dolayısıyla işleyişi kısmen de olsa Tacitus'un anlatımıyla bilinen kâhinlere yönelik olarak, yazar önce *harus-pex*, daha sonrasında Titus'a cevap veren Sostratos için *sacerdos* terimini kullanmaktadır. Ancak tarihçinin söz konusu terimlerle esas işaret ettiği görevliler yazıtlarla da belgelenen *mantiarkhes*'ler olmalıdır. Konuya ilişkin olarak bk. Hupfloher 2009: 290.

142 Apollon Surios kehanetleri için bk. Neumann 1962: 204-206; Borchhardt 1975: 79-81; Parke 1985: 196-197; Bryce 1986: 196-197; Lebrun 1990: 192-195; Nollé 2006: 515-522; Prikhodko 2017: 120-179; Takmer 2023: 469-499.

143 Polykharm. *FGrHist* 770. F1; Plin. *HN* XXXII. 8. 17; Plut. *de soll. an.* 976c; Ael. *NA.* VIII. 5; XII. 1; Byz. Steph. *s.v.* 'Σοῦρα'. Ayrıca bk. Petersen & von Luschan 1889: 44. 80; 45. 82.

Fig. 8
Vadi içerisinde konumlanan Apollon Surios tapınağı

Fig. 9
Sura akropolisinden tapınağa doğru giden ve kayaya oyulmuş merdivenli yol

hemen yanındadır.[144] Sura'nın *akropolis*'i ve çeşitli yapı kalıntıları bir vadinin doğu yakasındaki tepede, kehanet merkezi ise denizden 1,5 km içeride, havzanın sonunda, vadinin en alçak noktasında bulunur (Fig. 8). Tapınak yaklaşık 8 m yüksekliğinde, 13.70x7.20 m boyutlarında, *templum in antis* (ναός ἐν παραστάσιν) planlı ve Dor düzenindedir. Muhtemelen tanrı Apollon Surios/Sozon'un bir kült heykeli tapınağın

144 Şahin–Adak 2007: 19; 256-257; Şahin 2014: 347-348. Aziz Paulus, tutukluyken, MS 59 sonbaharında Roma'ya tahliyesi sırasında bir Adramyttion gemisinden Myra limanında 276 yolcu taşıyan bir İskenderiye tahıl gemisine transfer edilir (*Act.* 27, 5-6; Menol II 120). *Sion'lu Nikolaos'un Yaşamı* metninde Andriake, Orta Lykia'nın önemli limanları arasında belirtilmektedir (*Vita Nik. Sion*. 30, 64, 66). Myra ve Andriake limanının denizcilik faaliyetleri için bk. Çevik *et al.* 2014: 225-243.

içerisinde yer alıyordu.[145] Kuzey duvarının tamamına yakını, batı ve doğu duvarlarının önemli bir kısmı halen ayaktadır. Doğal kayaya oyulmuş merdivenli bir yol, *akropolis*'teki "*kutsal kurul alanı*" olarak adlandırılabilecek yere çıkıyordu[146] (Fig. 9).

Buradaki kehanet sürecinin ana bileşenlerini, deniz kıyısında bulunan tapınak (ναός/μαντεῖον), kaynak (πηγή/*fontis*), girdap (δῖνος) ve kutsal koru (ἄλσος) oluşturur. Günümüzdeki bataklık halinden farklı olarak, Antik Çağ'da deniz suları tapınağın önüne kadar ulaşıyordu. Son arkeolojik araştırmalar, kükürtlü su kaynakları ve girdabın vadinin doğusunda, tapınağın kıyı şeridinin merkezinde durduğunun kanıtlamaktadır.[147] Antik kaynaklara göre vadinin doğusunda kutsal bir koru, batısında ise kıyıya yanaşan gemiler için bir liman yer almış olmalıydı.

Esasen, buradaki kehanet sürecinin detayları görece olarak iyi bilinir: Kehanet danışanı ve/veya rahip tarafından *akropolis*'ten tapınağın yakınındaki bir sunağa, muhtemelen merdivenli yoldan getirilen bir buzağı kurban edildikten sonra,[148] danışan, ön sunu (*eparkhe*) olarak, her biri on parça haşlanmış veya kavrulmuş et (veya arpa kekleri ve ekmek) tutan iki tahta şiş hazırlar ve δῖνος (girdap) olarak adlandırılan bölgeye gelirlerdi. Bu sırada bir rahip (*hiereus*), tüm bu süreçlere açıkça tanık olabileceği kutsal korunun bir yerinde sessizce oturarak beklerdi.[149] Danışan etleri girdaba atar, sonra deniz suları burayı doldurur ve rahibin seslenmesiyle (veya boruyu üç kez çalmasıyla) deniz canlıları onun sesini tanır ve oraya akın ederdi. Ayrıca, bir kâhin (προφήτης), deniz levreği, gri balık, testere balığı veya burada nadiren (gerçekte muhtemelen hiçbir zaman) görülen balinalar gibi deniz canlılarının türlerini, sayılarını ve sudaki hareketlerini ayrıntılı olarak gözlemler ve notlar alırdı. Atılan etlerin balıklar tarafından yenmesi iyi bir işaret olarak yorumlanır, ancak etleri kuyrukları ile kıyıya atmalarının ise uğursuzluk olduğuna inanılırdı. Bu işlemler yapılırken kehanete danışan, iyi bir alamet almak için dua eder ve ardından en nihayetinde kehanetin sonucunu rahipten öğrenirdi.[150]

Tanrının buradaki tapınağının *cella* duvarlarının iç tarafına muhtemelen çoğu denizciler tarafından düzenlenen iyi seyrüsefer (εὔπλοια), hatıra (μνησθῇ) ve merhamet (ἵλεως) yazıtları kazınmış durumdadır (Fig. 10). Özellikle tüm Hellen dünyasında son derece nadir bulunan iyi seyrüsefer (εὔπλοια) yazıtları, tanrı kültünün

145 Petersen–von Luschan 1889: 46; Bean 1962: 5. Tapınağın mimarisi için bk. Borchhardt 1975: 79-80; İbci 2019: 31-38.

146 Borchhardt 1975: 80; Çevik 2015: 396.

147 Tapınağın çevresinde yakın zamanda yapılan arkeolojik araştırmalarda kükürtlü kaynaklar tespit edilmiştir (Borchhardt 1975: 79-80; Çevik 2015: 397; İbci 2019: 30-31).

148 J. Borchhardt (1975: 80) kurban töreni sırasında rahipler alanını tapınak ve sunakla bağlayan muhtemel bir yol bağlantısı önermektedir.

149 E. Petersen & von Luschan (1889: 44-45 şek. 37), Apollo Surios'un rahibi Antigonos'un onursal yazıtının çevresinde Zeus'e benzer, kayaya oyulmuş oturan bir adam kabartması bildirmiştir. J. Borchhardt (1975: 78 taf. 51c), kehanet ritüeli sırasında girdabın yanındaki sorgulayıcıyı gözlemlemek için kutsal koruda oturan rahiple ilişkilendirmiştir.

150 Kehanet ritüellerine ilişkin en erken ve en ayrıntılı betimlemeler, her ikisi de Athenaios tarafından aktarılan (Deip. VIII.333D–334A = Polycharm. FGrHist 770. F1) Polykharmos'un Lykiaka'sının ikinci kitabına (MÖ 2. yüzyıl) ve Artemidoros'un Coğrafya'sının onuncu kitabına (MÖ 1. yüzyıl) dayanmaktadır. Onlardan sonra bazı yazarlar aynı konularda çeşitli değerlendirmeler yapmışlar veya yeni vakalar eklemişlerdir. Örneğin, Aelianus (*NA* VIII. 5; XII. 1) kurbanlık hayvanın bir buzağı olduğunu veya rahibin sesinin balıklar tarafından tanındığını ekler. Plinius (*HN* XXXII. 8. 17) rahibin sesiyle değil, bir boruyla üç kez çağrıldığını iddia eder.

Fig. 10
Apollon Surios Tapınağı,
Cella iç duvarları

ve kehanetinin denizciler ile gezginler için uğrak bir yer olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Diğer örneklerdeki gibi buradaki yazıtlar ve ayrıca tapınağın duvarına çizilmiş bir gemi tasviri de genellikle deniz yolculuğunun riskli ve karmaşık olduğu kutsal alanlara işlenmiştir. Lykia'nın güney kıyısında Patara ve Andriake olmak üzere iki büyük liman olmasına rağmen, bu kıyılar denizciler için bazen akıntılar ve fırtınalarla sertleşen tuzaklarla doluydu. Gelidonya, Uluburun ve Kemer'de yeni keşfedilen en eski batıklar da dâhil olmak üzere Anadolu'nun güney kıyı şeridi boyunca yoğunlaştığı belgelenen birçok batık bunun en açık göstergeleridir.[151] Bu nedenle çoğu zaman kurtarıcı olan ancak bu rollerinin içerikleri çoğu zaman belirlenemeyen tanrıların aksine, burada Apollon'un Sozon (kurtarıcı) olarak anılması muhtemelen kendisinin deniz ve denizcilikle olan bağlantısıyla ilgilidir.

Apollon Surios tapınağının içinde kazınmış Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenebilecek çeşitli denizcilerin isimleri bulunmaktadır. Bu kişiler muhtemelen ya deniz seyahatleri sırasında geçirdikleri bir tehlike nedeniyle ya da çıkacakları yeni deniz yolculuğunun seyri hakkında kehanete başvurduktan sonra yelkenlerini açmışlardı. Bunlardan birisi denizci Kleonikos'tur ve muhtemelen tanrı Sarapis'in adını verdiği gemisi için iyi yolculuklar dileğinde bulunmaktadır. Bir diğer yazıtta ise denizcinin ismi okunamaz, ancak tanrı Sozon'un (kurtarıcı, Apollon) gemisi Helioserapis'e merhamet etmesini talep eder. Son olarak büyük olasılıkla Rhodos'lu bir denizci Pankhares gemisi Zeus Atabyrios'un memleketine geri dönüşü için iyi bir talihle hayırlı bir seyrüsefer için tanrıya seslenir.[152]

Geç Antik Çağ'da ise burasının değeri denizciler için kaybolmamış, belki de çok daha fazla artış göstermişti. Sura vadisi Hristiyan denizciler tarafından da ilâhi bir koruyucu niteliğe sahipti. Gündelik yaşam için uygun olmayan vadinin iç kısmında bir kilise inşa etmişlerdi. Tapınağın 80 metre kuzeyinde yer alan kilisenin inşasında ise olağandışı bir şekilde tapınaktaki hiçbir malzeme kullanılmamıştır. Mimari özel-

151 Lykia kıyılarındaki gemi enkazlarına ilişkin bk. Parker 1992: no. 42; 50; 72; 105; 111-112; 208-211; 324-325; 351-353; 356; 399; 457; 491; 509; 516; 518-519; 537; 542; 546-551; 557; 559; 642-644; 657-658; 1038; 1070-1074; 1139; 1193-1194; 1238-1240.

152 Kleoneikos'a ilişkin yazıtın henüz bilimsel yayını bulunmamaktadır. Diğer yazıtların edisyonları (Bean 1962: 8; İbci 2019: 24; Schürr 2021: 69) ise *addendum et corrigendum*'a ihtiyaç duymaktadırlar. Bunlara ilişkin detaylı bir makale tarafımdan yayıma hazırlanmaktadır; bk. Yılmaz 2026 (*forthcoming*).

Fig. 11-12
Aziz Nikolaos Kilisesi fresklerinde Azizin denizcileri kurtarma sahneleri

liklerine bakarak tam tarihlendirmenin mümkün olmadığı kilisenin ilk evresi genel olarak MS V.-VI. yüzyıla aittir. Aynı zamanda vadide kiliseye eklemlenmiş birkaç yapı dışında herhangi bir kalıntı bulunmaz. Kısacası, kilisenin konumu nedeniyle, Apollon Surios'a benzer bir amaçla, denizciler veya denizden gelen ziyaretçiler için burada kurulduğu değerlendirilebilir. Bu bağlamda kilisenin varlığı zaman zaman buradaki pınar kültü ile açıklanırken, bazen de Hristiyanların haç merkezlerinden biri olarak yorumlanarak bir *locus sanctus* şeklinde tanımlanmaktadır.[153]

Myra'daki Hristiyan geleneğin Apollon/Sozon'un mirasını devralarak kendi kültür yapısına adapte etmesi çok daha belirgin bir şekilde Aziz Nikolaos'un kişiliğinde ortaya çıkar. MS IV. yüzyılda Myra'nın simgesi haline gelen Aziz Nikolaos tıpkı Apollon Surios gibi bazı efsanelerde kehanette bulunma işleviyle anılır.[154] Benzer bir paralellik denizciler nezdinde de geçerlidir: Akdeniz ve Karadeniz boyunca yayılan birçok anlatıda denizciler Aziz Nikolaos'u bir kurtarıcı olarak görür ve ondan yardım isterler.[155] Duaları mucizevi bir şekilde duyan kurtarıcı Nikolaos, denizcileri her seferinde tehlikelerden korumayı başarırdı. Denizciler Apollon tapınağının içindeki duvar yazılarında olduğu gibi ona *"Nikolaos yardım et"* diye seslenirler ve o da denizcileri kazalardan korurdu.[156] Myra'daki Aziz Nikolaos kilisesindeki bazı fresklerde de Aziz'in denizcilere yardım ettiği sahnelere tanıklık edilir (Figs. 11-12)[157].

VII. Sonuç ve Değerlendirme

Sonuç olarak yukarıda söz edilen tüm örneklere göre Hellenlerin algısında denizcilerin kendini her türlü tehlikeden ve kötülükten korumak için tanrısal yardımı ve rehberliği elde etmesi en kıymetli unsurdu. Bu bağlamda özellikle denizlerin kâhin-tanrıları olan ve muhtemelen pre-hellenik döneme uzanan Denizin İhtiyarları Nereus, Phorkys, Glaukos ve Proteus'e efsanevi anlatılarında sıklıkla yer verirlerdi. Ancak hareketlilikleri ve dönüşümleri nedeniyle verdikleri kehanetlerin

153 Kılıç Kabil 2022: 243-276.

154 Çevik 2010: 67-69.

155 de Groot 1965: 152-160.

156 Aziz Nikolaos Kilisesi hakkında bk. Feld 1975: 411-416.

157 Karakaya 2005: 291 fig. 16-17.

devamlılığı mümkün değildi. Dolayısıyla yalıtılmış, kendi istekleri doğrultusunda dolaşan ve geleceğe dair bilgilerini ölümlülerin hizmetine sunmakla çok da ilgilenmeyen varlıklar olarak kalmışlardır.[158] Bunun bir sonucu olarak da onlara yönelik doğrudan bir kehanet merkezi veya bir kült heykeli bulunmamaktadır. Söz konusu kâhin-tanrılar sadece denizlere aittir ve orada spiritüel (*daimon*) tanrısal bir güç olarak denizciler tarafından saygı görmüşlerdir. Tarihsel dönemlerde ise Büyük Kolonizasyon hareketleriyle beraber yerleşimcilerin rehberliğini sağlamak ve ani gelişen olaylara karşı her an gemilerde hazırda bulunan kâhinler yer almaktaydı. Bunlar zaman zaman rüyalarını yorumlayarak zaman zaman da kurban hayvanlarının iç organlarını, kuşları ve yıldızları gözlemleyerek kehanet üretmişlerdir.

Ticaret ve ulaşım sağlayan gemiler ise daha çok liman kentlerinde ya da hemen yanı başlarında konumlanan Didyma, Klaros, Kalkhedon, Patara gibi kehanet merkezlerinden faydalandılar. Zira antikçağ Akdeniz'inde kehanet merkezilerinin büyük oranda deniz kenarlarında ya da adalarda yer alması hemen dikkat çeker.[159] Çoğunlukla kent-devlet yapılanması içerisindeki yerleşimlerde söz konusu mabetler dışa yönelik bir cazibe merkezidir. Dolayısıyla memleketinden çıkan bir denizci durduğu birçok limanda tanrılara dua edebilir ve seyahatinin selametini dileyerek kehanete danışabilirdi. Kehanet uygulamalarında söz konusu Anadolu olduğunda ise özellikle Didyma ve Klaros gibi iki merkez akla gelir. Tanrı Apollon her ikisinde de birkaç ön ritüeli başarıyla gerçekleştirmiş başvuru sahibine kaynak suyundan içen bir kâhin (Klaros'ta bir *thespiodos*) ya da kâhine (Didyma'da bir *prophetis*) ile hemhal olarak kehanet verirdi.[160] Ancak her ne kadar denizcilerin de yoğun olarak kullandıkları böylesi kehanet merkezleri bulunsa da, bunlar doğrudan ve yalnızca denizcilere yönelik değildi. Tamamen ya da çoğunlukla denizcilerin başvurdukları Delos'taki tanrıça Brizo'nun ve Myra'daki tanrı Apollon Surios'un kehanet merkezleri hizmet veriyordu. Özellikle Antik Çağ'daki tarihsel süreklilik içerisinde farklı kültür ve inanca ait toplulukların yaşadığı Sura'da, Hitit kökenine sahip Arkhaik(?)-Klasik Dönem kehanet geleneğinden Hristiyan Aziz Nikolaos'a kadar devam eden denizcilere yönelik koruyucu ve önleyici bir fonksiyona sahip olmuştur.

158 Bouché-Leclercq 1879-1882: II. 264-265.

159 Curnow 2004: xviii-xix.

160 Didyma'da *prophetis* olarak adlandırılan kâhine aracılığıyla Apollon'dan kehanet alabilmek için suyla temizlenmek (τὰ λοῦτρα), üç gün oruç tutmak (ἡ τριῶν ὅλων ἡμερῶν ἀσιτία) ve *adyton*'da inzivaya çekilmek (ἡ ἐν ἀδύτοις αὐτῆς διατριβή) gibi bazı ön hazırlık ritüelleri gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Sonrasında ise Apollon tarafından verilen bir değneği (ῥάβδος) tutarken ilâhi ışıkla dolar, geleceği önceden bildirdiği aksın üzerinde otururken, ayaklarını ya da cüppesinin eteklerini suyla ıslatırken ya da sudan içerken tanrının ilâhi ruhunu (pneuma) elde ederdi (Iamb. *Myst.* III. 11). Didyma'daki kutsal kaynağa ilişkin olarak bk. Tuchelt 1991: 85-89; Georgoudi 1998: 323-325. Klaros kehanet merkezindeki kutsal suya ilişkin bk. Robert–Robert 1954: 220-224; Parker 1985: 220-224; Lane Fox 1986: 184-186; Potter 1994: 43.

Kaynakça[161]

Ambühl, Annemarie, *s.v.* '*Halios Geron*', şurada: Cancik, Hubert & Schneider, Helmuth (Eds.), New Pauly: Brill's Encyclopaedia of the Ancient World (Vols. V), Leiden; Boston (2004), s. 1115.

Barnett, Richard David, "Mopsos", *The Journal of Hellenic Studies* 73 (1953), ss. 140-143. doi:10.2307/628246

Bass, George Fletcher, "The Cape Gelidonya Wreck: A Preliminary Report", *American Journal of Archaeology* 65 (1961), ss. 267-276.

Bass, George Fletcher, *Miscellaneous Finds*, şurada Bass, George Fletcher (Ed.), *Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck*, Philadelphia (1967), ss. 131-134.

Bean, George Ewart, "Report on Journey in Lycia 1960", *AAWW* 99 (1962), ss. 4-9.

Beekes, Robert Stephen Paul, *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden-Boston 2010.

Bloch, Leo, *s.v.* '*Nereus*', şurada: Roscher, Wilhelm Heinrich (Ed.), Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (Vols. III/1), Leipzig (1897-1902), ss. 240-250.

Borchhardt, Jürgen, *Myra: eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, Berlin 1975.

Bouché-Leclercq, Auguste, *Histoire de la divination dans l'antiquite*, Paris 1879-1882.

Bremmer, Jan Nicolaas, *s.v.* '*Nereus*', şurada: Toorn, Karel van der, Becking, Bob, & Horst, Pieter Willem van der (Eds.), Dictionary of Deities and Demons in the Bible, Leiden-Boston (1999), ss. 620-621.

Brody, Aaron, "Sail, Pray, Steer: Aspects of the Sacred Beliefs and Ritual Practices of Phoenician Seafarers", *Advances in Ancient Biblical and Near Eastern Research* 1/2 (2021), ss. 1-30.

Bryce, Trevor, *The Lycians: a Study of Lycian History and Civilization to the Conquest of Alexander the Great*, Copenhagen 1986.

Buschor, Ernst, *Meermänner*, München 1941.

Corsano, Marinella, *Glaukos : miti greci di personaggi omonimi*, Roma 1992.

Curnow, Trevor, *The Oracles of the Ancient World*, London 2004.

Çevik, C. Cengiz, *Thales: Fragmanlar*, İstanbul 2023.

Çevik, Nevzat, "Myra ve Limanı Andriake Kazılar Başlarken Ön-Düşünceler", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*/134 (2010), ss. 53-82.

Çevik, Nevzat, *Lykia Kitabı*, Antalya 2015.

Çevik, Nevzat, Bulut, Süleyman, & Aygün, Çakır Afşin, *Myra'nın Limanı Andriake*, şurada Ladstätter, Sabine, Pirson, Felix, & Schmidts, Thomas (Eds.), *Harbors and Harbor Cities in The Eastern Mediterranean* (2014)Vol. 19, ss. 225-243.

de Groot, Adriaan Dingeman, *Saint Nicholas: A Psychoanalytic Study of his History and Myth*, Paris 1965.

Detienne, Marcel, *The Masters of Truth in Archaic Greece*, New York; Cambridge, Mass 1996.

Dillon, Matthew, *Omens and Oracles. Divination in Ancient Greece*, London-New York 2017.

Drexler, Wilhelm, *s.v.* '*Glaukos*', şurada: Roscher, Wilhelm Heinrich (Ed.), Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (Vols. II/1), Leipzig (1886), ss. 1678-1685.

Drexler, Wilhelm, *s.v.* '*Halios*', şurada: Roscher, Wilhelm Heinrich (Ed.), Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (Vols. I/2), Leipzig (1890), ss. 1181-1182.

Dürüşken, Çiğdem, " A Philological Approach to Thales 'Water Parable. What does Thales Mean with Water?", *Philosophical Inquiry* 23 (2001), ss. 103-111.

Eidinow, Esther, *Oracles, Curses, and Risk Among the Ancient Greeks*, Oxford - New York 2007.

Faita, Antonia Stella, *The Great Altar of Pergamon: The Monument in Its Historical and Cultural Context*, University of Bristol, Bristol 2000.

Feld, Otto, *Die Kirchen von Myra und Umgebung*, şurada Borchhardt, Jürgen (Ed.), *Myra Eine Lykische Metropole in Antiker und Byzantinischer Zeit*, Berlin (1975)Vol. 30, ss. 398-424.

Fenet, Annick, *Les dieux olympiens et la mer*, Rome 2016.

161 Çalışmada atıf gösterilen epigrafik eserler için AIEGL (*Association Internationale d'Épigraphie Grecque et Latine*) tarafından belirlenen kısaltma ve künye listesi (Erişim için: https://www.aiegl.org/grepiabbr.html): antik yazar ve metinler için ise *"Lewis and Short's Latin-English Lexicon (1879): Authors and Works abbreviations"* ve *"H.G. Liddell and R. Scott Greek-English Lexicon (9th ed. 1940): Authors and Works abbreviations"* kısaltma ve künye listeleri temel alınmıştır. (Erişim için: https://logeion.uchicago.edu/abbreviations/lsj).

Flower, Michael Attyah, *The Seer in Ancient Greece*, Berkeley-Los Angeles 2008.

Fontenrose, J. E., *The Delphic oracle, its responses and operations, with a catalogue of responses*, Berkeley 1978.

Friedländer, Paul, *s.v.* '*Halios 3*', şurada: Wissowa, Georg & Pauly, August Friedrich (Eds.), Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Vols. VII/2), Stuttgart (1912), ss. 2267-2268.

Furtwängler, Adolf, *Die Bronzefunde aus Olympia und deren kunstgeschichtliche Bedeutung*, Berlin 1880.

Gaedechens, Rudolph, *Glaukos der Meergott*, Göttingen 1860.

Georgoudi, Stella, *Les Porte-parole des dieux: réflexions sur le personnel des oracles grecs*, şurada Chirassi-Colombo, Ileana & Seppilli, Tullio (Eds.), *Sibille e linguaggi oracolari. Mito, storia, tradizione. Atti del convegno Macerata-Norcia - Settembre 1994*, Macerata-Pisa-Rome (1998), ss. 315-365.

Glynn, Ruth, *s.v.* '*Halios geron*', şurada: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC) (Vols. IV), Zürich; München (1988), ss. 409-410.

Graves, Robert, *Yunan Mitleri*, İstanbul 2004.

Herter, Hans, *s.v.* '*Proteus*', şurada: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Vols. XXIII/1 (1957), ss. 940-975.

Herzog-Hauser, Gertrud, *s.v.* '*Nereus*', şurada: Wissowa, Georg & Pauly, August Friedrich (Eds.), Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Vols. 17.1), Stuttgart (1936), ss. 24-28.

Hupfloher, Annette, *Mantische Spezialisten im Osten des Römerreiches*, şurada Cancik, H., Rüpke, J., & Fabricius, F. (Eds.), *Die Religion des Imperium Romanum: Koine und Konfrontationen*, Mohr (2009), ss. 273-297.

İbci, Rıfat Onur, *Sura Apollon Tapınağı ve İlişkişi Kült Kalıntıları*, Akdeniz Üniversitesi, Antalya 2019.

Irving, Forbes, *Metamorphosis in Greek Myths*, Oxford-New York 1990.

Jentel, Marie-Odile, *s.v.* '*Glaukos*', şurada: LIMC (Vols. 4 (1988), ss. 272-273.

Karakaya, Nilay, "The Burial Chamber Wall paintings of St. Nicholas Church at Demre (Myra) Following their Restoration", *Adalya* VIII (2005).

Kerényi, Karl, *The Gods of the Greeks* (Cameron, John Norman, Trans.), London ; New York 1951.

Kett, Peter, *Prosopographie der historischen griechischen Manteis bis auf die Zeit Alexanders des Grossen*, Friedrich-Alexander-Universitat, Nürnberg 1966.

Kılıç Kabil, Neslihan, "Sura (Soura) Antik Kenti'nde Bizans Kiliseleri", *Sanat Tarihi Yıllığı / Journal of Art History* 0/31 (2022), ss. 243-276. doi:10.26650/sty.2022.1066062

Kuruniotis, Konstantin, *Herakles mit Halios geron und Triton auf Werken der älteren griechischen Kunst*, Ludwig-Maximilians-Universität München Doctorate, München 1893.

Lane Fox, Robin, *Pagans and Christians: In the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine*, London 1986.

Lane Fox, Robin, *Travelling Heroes: Greeks and their Myths in the Epic Age of Homer*, London 2008.

Lebrun, René, "Quelques aspects de la divination en Anatolie du sud-ouest", *Kernos*/3 (1990), ss. 185-195. doi:10.4000/kernos.987

Luce, Stephen Bleecker, "Heracles and the Old Man of the Sea", *American Journal of Archaeology* 26/2 (1922), ss. 174-192. doi:10.2307/497709

Luynes, Honoré Théodore Paul Joseph d'Albert de, *Description de quelques vases peints étrusques, italiotes, siciliens et grecs*, Paris 1840.

Merkelbach, Reinhold, "Konjekturen zu Hesiod", *Studi italiani di filología classica* 27-28 (1956), ss. 286-301.

Merkelbach, Reinhold, & Stauber, Josef, *Steinepigramme aus dem griechischen Osten* (Vol. 1), Stuttgart 1998.

Merkelbach, Reinhold, & Stauber, Josef, *Steinepigramme aus dem griechischen Osten* (Vol. 3), München 2001.

Neumann, Günter, "Beitrage zum Lykischen II", *Die Sprache* 8 (1962), ss. 203-212.

Nilsson, Nils Martin Persson, *Geschichte der griechischen Religion* (2., durchgesehene und ergänzte Aufl. ed.), München 1955.

Nollé, Johannes, *Königliches Gefolge beim Fischorakel von Sura*, şurada Dörtlük, Kayhan, Varkıvanç, Burhan, Kahya, Tarkan, Courtils, Jacques des, Alpaslan, Meltem Doğan, & Boyraz, Remziye (Eds.), *The IIIrd Symposium of Lycia II*, Antalya (2006), ss. 515-522.

Oettinger, Norbert, *The Seer Mopsos as a Historical Figure*, şurada Collins, Billie Jean

Bachvarova, Mary R. & Rutherford, Ian C. (Eds.), *Anatolian Interfaces: Hittites, Greeks and their Neighbours. Proceedings of an International Conference on Cross-Cultural Interaction, September 17-19, 2004, Emory University, Atlanta*, Oxford (2008), ss. 63-66.

Osborne, Michael John, *Naturalization in Athens* (Vol. 1), Brussel 1981.

Paladino, Ida, "Glaukos, o l'ineluttabilità della morte", 2/2 (1978), ss. 289-303.

Parke, Herbert William, *The Oracles of Apollo in Asia Minor*, London-New Hampshire 1985.

Parker, Anthony John, *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean & the Roman Provinces*, Oxford 1992.

Parker, Robert, "Greek States and Greek Oracles", *History of Political Thought* 6/1 (1985), ss. 298-326.

Petersen, Eugen, & von Luschan, Felix, *Reisen im Südwestlischen Kleinasien Band II. Reisen in Lykien Milyas und Kibyratis*, Wien 1889.

Pipili, María, *s.v.* '*Nereus*', şurada: LIMC (Vols. VI/1 (1992), ss. 824-837.

Potter, David, *Prophets and Emperors : Human and Divine Authority from Augustus to Theodosius*, Cambridge, Mass 1994.

Prikhodko, E. V., "Sura. The Lycian Settlement with a Fish Oracle. Part 3. Mantic Procedure: The Prophetic Spirit and Priesthood", [Сура. ликийское поселение с оракулом по рыбам. Часть 3. Процедура вопрошения: вещий дух и служители], *Aristeas* 16 (2017), ss. 120-179.

Renberg, Gil H., *Where Dreams May Come: Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World*, Leiden 2017.

Robert, Louis, & Robert, Jeanne, *La Carie : histoire et géographie historique, avec le recueil des inscriptions antiques*, Paris 1954.

Rolet, Anne, *Protée en trompe-l'œil: Genèse et survivances d'un mythe, d'Homère à Bouchardon* (Rolet, Anne Ed.), Rennes 2010.

Roth, Paul Andrew, *Mantis: The Nature, Function, and Status of A Greek Prophetic Type*, Bryn Mawr College Doktora Tezi, Pennsylvania 1982.

Sandberg, Nils, *Euploia: études épigraphiques* 1954.

Scherf, Johannes, *s.v.* '*Galucus*', şurada: Cancik, Hubert & Schneider, Helmuth (Eds.), Brill's New Pauly (Vols. 5), Leiden-Boston (2004), ss. 868-869.

Schürr, Diether, "Der Apollontempel von Sura: Zeuge eines Tsunami", *Acta Classica Mediterranea* 4 (2021), ss. 67-74.

Snell, Bruno, Kannicht, Richard, & Radt, S. L., *Tragicorum graecorum fragmenta* (Editio correctior et addendis aucta ed.), Göttingen 1971-2004.

Stoneman, R., *The Ancient Oracles: Making the Gods Speak*, New Haven-London 2011.

Svoronos, Ioannis N., *Numismatique De La Crète Ancienne*, Macon 1890.

Şahin, Sencer, *Stadiasmus Patarensis: Itinera Romana Provinciae Lyciae Likya Eyaleti Roma Yolları*, İstanbul 2014.

Şahin, Sencer, & Adak, Mustafa, *Stadiasmus patarensis: itinera romana provinciae Lyciae*, İstanbul 2007.

Takmer, Burak, *Lykia ve Pamphylia'da Balık ve Balık Kehaneti: Sosyokültürel Bir Değerlendirme*, şurada Cluzeau, Filiz, Acar, Özge, Ediz Okur, Nilay, & Taşçı, Vicdan (Eds.), *Sophron - Güler Çelgin'e Armağan Yazılar* (2023), ss. 469-499.

Tsantsanoglou, Kyriakos, Νηρεύς, A Controversial Water-god: (with Reference to Hesiod Th. 233–236), şurada Maria, Tziatzi, Margarethe, Billerbeck, Franco, Montanari, & Kyriakos, Tsantsanoglou (Eds.), *Lemmata*, Berlin, München, Boston (2015), ss. 5-15.

Tuchelt, Klaus, "Drei Heiligtümer von Didyma und ihre Gundzüge", *Revue Archéologique*/1 (1991), ss. 85-98.

Weicker, Georg, *s.v.* '*Glaukos*', şurada: Wissowa, Georg & Kroll, Wilhelm (Eds.), Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Vols. VII/1), Stuttgart (1910), ss. 1408–1411.

Weizsäcker, Paul, *s.v.* '*Proteus*', şurada: Roscher, Wilhelm Heinrich (Ed.), Ausführlisches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie (Vols. III. 2), Leipzig (1902-1909), ss. 3172-3178.

West, Martin Litchfield, *Hesiod, Theogony: edited with prolegomena and commentary*, Oxford 1966.

Will, Édouard, *Korinthiaka: recherches sur l'histoire et la civilisation de Corinthe des origines aux guerres médiques*, Paris 1955.